

Àgbéyèwò Ipa Èdè, Àṣà àti Litírésọ̀ Yorùbá Nínú Ọ̀gbagadè Itàn Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà

Àrìnpé Adéjùmò
University of Ibadan
agadejumo@yahoo.com

Aṣamò

Èdè, àṣà àti litírésọ̀ jẹ́ máyámí ẹ̀ta-òkò tó n ń ṣàfihàn Idánimọ̀ àwọn ènìyàn kan. Ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, èdè, àṣà, àti litírésọ̀ n kó ipa pàtàkì nínú itàn wọn láti igbà tí wọn ti dà ẹ̀kùn àríwá àti guúsù papọ̀ ní oḍún 1914. Nínú àpilẹ̀kọ̀ yìí, a lo tíọ̀rì ìmọ̀ ajemótàn-tuntun àti tíọ̀rì ìmọ̀ àṣà láti ṣàyèwò ipa tí èdè, àṣà àti litírésọ̀ n kó nínú itàn, isẹ̀lú, ibágbéṣọ̀-ẹ̀dà, ètò-ọ̀rọ̀-ajé, ẹ̀sìn, àti ètò-ẹ̀kọ̀ ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Arífàyọ̀ tí a rí ni pé: àṣà dúró bí ààringbùngbùn fún isẹ̀lú. Ipò tí àwọn ọ̀ba kó nínú isẹ̀lú ọ̀lọ̀nà-ẹ̀rọ̀ Lord Lugard sì fi pàtàkì àṣà múlẹ̀. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn aṣẹ̀jọ̀ba-amúnisìn bu ẹ̀nu atẹ̀ lu èdè Yorùbá, igbènde rẹ̀ ti mú itèsíwájú bá ìmọ̀ ẹ̀rọ̀. Litírésọ̀ Yorùbá náà jẹ́ ohun-èlò-ìjà fún ifi-ọ̀jú-àmúwáyé-ẹ̀ni lólẹ̀ ní Nàìjíríà. Ìmúgbòòrò tí isẹ̀ ọ̀nà isẹ̀ ọ̀wọ̀, isẹ̀ ọ̀nà-aláwòmọ̀ litírésọ̀, tìlù-tìfọ̀n, àti fífimù ní mú bá ètò ọ̀rọ̀ ajé náà jẹ́ jáde. Ní ikádíí, àpilẹ̀kọ̀ yìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé kíkọ̀ àti mímọ̀ èdè, àṣà, àti litírésọ̀ Yorùbá jẹ́ ohun tí ó yẹ́ kí a mú ní ọ̀kúnkúndùn fún igbélárugẹ̀ àṣà, kí a sì ṣàmúlò rẹ̀ fún idàgbàsókè abánikalẹ̀.

Ifáàrà

Ohun tí ó jẹ́ ààrin gbùngbùn kókó ọ̀rọ̀ tí a fẹ́ yèwò nínú àpilẹ̀kọ̀ yìí ni bí èdè, àṣà àti litírésọ̀ Yorùbá ṣe n rin nínú ibú itàn orílẹ̀-èdè Nàìjíríà láti oḍún 1914 títí di àkókò tí à n ń sọ̀rọ̀ lówọ̀ yìí. Àkíyèsí bí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà gan-an ṣe mú ọ̀rọ̀ ayeṣe ọ̀rún oḍún tí a ti di orílẹ̀-èdè Nàìjíríà fi hàn pé ó tọ̀, ó sì yẹ́ kí a yiiri ipa èdè, àṣà, àti litírésọ̀ nínú irinàjò náà wò. Àkọ̀silẹ̀ àwọn onímọ̀ Yorùbá bfi Ọ̀ṣọ̀bà àti Fájánà (1980), Gbàdàmọ̀sí (1980), àti Isọ̀lá (2010) ti fihàn pé ọ̀kan làra àfojúsùn àwọn ọ̀yìnbo amúnisìn, pàápàá àwọn ajihìnre, ni igbìyànjú láti

gbá àṣà, èdè, àti lítírésò abíníbí wọlẹ. Àfojúsùn yíi ní Gbàdàmọ́sì sọ ní ọ́kí nígba tí ó ní:

The dissemination of Western literary education in Nigeria has had an impact of a revolutionary character, Like Christianity to which it was closely allied at the beginning and with which it is still substantially linked...it tended to create a dichotomous relationship between the traditional values and more of the people and those being peddled by its champions. Western education, especially the variety provided in missionary institutions, was from the very beginning aimed at subverting the indigenous cultures of the people regarded as primitive and sinful and at producing young men and women thoroughly immersed in the supposedly superior European Christian culture consequently, traditional ritual songs, dances, drama, games and art were all condemned by the missionary teachers as pagan, while the curriculum bristled with Bible reading, history of European activities, the singing of European songs and the study of English literary classics (Gbàdàmọ́sì, 1980:585)

Ìtánkálẹ̀ ilàna ẹ̀kọ̀ mọ̀-ọ̀n-kọ̀-mọ̀-ọ̀n-kà ní orilẹ̀-èdè Nàìjíríà tí ní ipa ajẹmọ̀ ijì-jàgbara. Gẹ̀gẹ̀ bí ẹ̀sìn igbàgbọ̀ tí ó rọ̀ mọ̀ ní ibèrẹ̀ pẹ̀pẹ̀, tí a sì tún le topasẹ̀ rẹ̀ sí...ó fẹ̀ pààlà láààrin àkàsí ọ̀un àṣà àti iṣè ibílẹ̀ àwọn ẹ̀niyàn àti èyí tí àwọn agbàterù rẹ̀ ní polongo. Ilàna ẹ̀kọ̀ mọ̀-ọ̀n-kọ̀-mọ̀-ọ̀n-kà, pàápàá jùlọ̀ èyí tí àwọn ilé ẹ̀kọ̀ àwọn ajíhìnre gbé kalẹ̀, wà láti tàbùkù àṣà ibílẹ̀ àwọn ẹ̀niyàn ní ibèrẹ̀ èyí tí wọn gbàgbọ̀ pé ó luko tí ó sì jẹ̀ ẹ̀ṣẹ̀, tí wọn sì fẹ̀ gbé àwọn ọ̀dọ̀kúnrin àti ọ̀dọ̀binrin tí wọn jingíri nínú àṣà ọ̀yìnbò àti ẹ̀sìn igbàgbọ̀ ọ̀kèèrè dide. Àṣẹ̀yìnwá àṣẹ̀yìnbò, àwọn ajíhìnre olùkọ̀ bu ẹ̀nu àtẹ̀ lu àwọn orin, ijó, eré-oníṣe, eré idárayá àti iṣẹ̀-ọ̀nà ibílẹ̀ wọn sì rí wọn bí i ibòrìṣà, sùgbón wọn fi Bíbélì kíkà, ìtàn àti akitiyan àwọn aláwọ̀ funfun, kíkọ̀ orin àwọn ọ̀yìnbò aláwọ̀ funfun, àti kíkọ̀ nípa àwọn lítírésò àbáláyé Gẹ̀ṣì gbé ilàna ẹ̀kọ̀ nílẹ̀ iwé ró.

Èrún èròngbà àwọn ọ̀yìnbò yíi sì hánde láwùjọ̀ Nàìjíríà tí tí di òní. Bí èyí bá wá rí bẹ̀ẹ̀, ibèèrè tí yóò máa gúnni ní kẹ̀sẹ̀ ní pé: Njẹ̀ àṣà, èdè, àti lítírésò Yorùbá wá rí ipa kó nínú ìrìnàjò ọ̀gọ̀rùn-ún ọ̀dún tí orilẹ̀ èdè Nàìjíríà tí rìn bí? Èròngbà iṣẹ̀ yíi ní láti wá idádùn sí ibèèrè yíi.

Láidèèna pẹ̀nu, àṣà, èdè, àti lítírésò èyà yóowù tí ò báa jẹ̀ ní ipa pàtàkì tí wọn ní kó lóri idàgbàsókè orilẹ̀-èdè bẹ̀ẹ̀. Àmọ̀, ojù tí a ọ̀ò fi wo iṣẹ̀ yíi yóò jẹ̀ mọ̀ ìtàn. Ìdí ní pé kò sí bí a ṣe fẹ̀ sọ àkóyawọ̀ ọ̀rọ̀ nípa àwọn ohun méta ọ̀kè yíi láljẹ̀ pé a bojú wo èyìn tí a sì lẹ̀ sínú ìtàn tó bí Nàìjíríà gẹ̀gẹ̀ bí orilẹ̀-èdè. Fún ìdí èyí, ohun tí a fẹ̀ fúnka mọ̀ nínú iṣẹ̀ yíi yóò pín sí abala mẹ́rin gbòògi:

1. Sísọ̀ nípa ohun tí ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ohun tí a fẹ̀ wo ipa rẹ̀ jẹ́.
2. Ìbojúwo itàn orilẹ̀-èdè Nàìjíríà. Bí itàn ẹ̀e ní lẹ́ àti ipa tí àwọn ohun mètẹ̀tẹ̀ta yíí ní kó nínú ètò ìṣẹ̀lú, ètò ọ̀rọ̀-ajé, ètò ibàra-ẹ̀ni-gbẹ̀-pọ̀, ètò ẹ̀kọ̀, ẹ̀sìn àti bèẹ̀ bèẹ̀ lẹ́.
3. Ọ̀gangan ibo wá ni ipò tí wọn wà báylí?
4. Kí wá ni a tún lè ẹ̀e tí ipa yíí yóò tún fi múlẹ̀ sí í?

Ìlànà tí a fẹ̀ mú lẹ́ láti ẹ̀e àyèwò yíí ni tíọ̀rì èrò Brannigan (1999) lórí tíọ̀rì ajẹmótàn àti èrò Ilésanmí (2004) lórí tíọ̀rì ajẹmàsà. Gégé bí Brannigan (1999) ẹ̀e sọ̀, lójú àwọn onílámẹ̀tọ̀ ifojú-ìmọ̀-itàn-túntun-wò, onírúurú afọ̀ jẹ́ ọ̀nà ìgbékalẹ̀ ìṣẹ̀lú nítorí pé afọ̀ jẹ́ ohun tí ó ní so àwùjọ̀ mọ̀ ọ̀ṣẹ̀lú àti ìgbékalẹ̀ àṣà - “in the eyes of new historian critics, texts of all kind are the vehicle of politics in so far as texts mediate the fabric of social, political and culture formation” (417). Brannigan tilẹ̀ tẹ̀sìwájú pé a lè ṣàmúlò litírẹ̀ṣọ̀ láti ṣàgbékalẹ̀ àwọn itàn tó ti ẹ̀lẹ̀ sẹ̀yìn láwùjọ̀. Bákan náà ni a lè lo litírẹ̀ṣọ̀ láti ṣàgbékalẹ̀ àwọn àyipada tó ti dé bá itàn lẹ́kan-ò-jọ̀-kan. Ilésanmí (2004), nínú èrò rẹ̀ lórí ìṣàmúlò ìlànà àṣà fún àyèwò litírẹ̀ṣọ̀, fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé àṣà ẹ̀e pàtàkì fún itupalẹ̀ àti àyèwò kíkún nínú ìṣẹ̀ ọ̀nà aláwòmọ̀ litírẹ̀ṣọ̀ àti àwùjọ̀ lápapọ̀. Èyí tùmọ̀ sí pé ìṣẹ̀lú àwùjọ̀ kàn ló máa ní tọ̀ka bí àwọn àṣà yòókù yóò ẹ̀e máa fi ara hàn; èyí ni yóò sì sọ̀ bí irú àwùjọ̀ bèẹ̀ yóò ẹ̀e rí. Ó ní:

Politics in governance dictates the myth; it creates the cosmos of its choice...No community can move faster than its leader,...If governance or politics is so germane to the upliftment or the retrogression of a community, there is no gainsaying that governance is the life wire of a culture, the nucleus from which the life of a community originates (39).

Ìlànà ìṣẹ̀lú nínú ètò ìṣẹ̀jọ̀ba máa ní nípa lórí itàn iwásẹ̀; yóò ẹ̀edá ayé tí ó wù ú... Kò sí àwùjọ̀ tí ó lè yára ju àwọn adarí rẹ̀ lẹ́,...Tí ìṣẹ̀jọ̀ba tàbí ìlànà ìṣẹ̀lú bá ẹ̀e kókó fún ìgbéga tàbí ifàsẹ̀yìn àwùjọ̀, kí í ẹ̀e ànìlání láti sọ̀ pé ìṣẹ̀jọ̀ba ni okùn ẹ̀mí àṣà, ó sì jẹ́ ààrin gbùngbùn fún orírun ìgbé ayé àwùjọ̀ kan.

Ó hàn gbangba pé èrò Ilésanmí yíí tako èrò Marx lórí pé ètò ọ̀rọ̀-ajé ló dúró bí ààringbùngbùn tí àwọn ètò yòókù láwùjọ̀ dúró lẹ́ lórí. Ohun tí a rí fàyo nínú èrò Ilésanmí ni pé ìṣẹ̀lú ẹ̀e pàtàkì; ó sì níí ẹ̀e pẹ̀lú bí àwùjọ̀ yóò ẹ̀e rí lápapọ̀. Ǫdí níyí tí a fi fẹ̀ ẹ̀e àkànpọ̀ èrò ọ̀kẹ̀ yíí mọ̀ àmúlò tíọ̀rì ajẹmótàn fún àyèwò ìṣẹ̀ tiwa níhìn-ín.

Àyèwò àwọn Ọrọ̀ tó Ẹ̀ Kókó nínú Iṣẹ̀ Yìí

Èdè: Èdè ni àkójọpọ̀ ńrọ̀ tí ó ní itumọ̀ nípásẹ̀ àwọn ẹ̀gbésẹ̀ kan tí ó máa ń wáyé láti inú ẹ̀dọ̀ fọ́rọ̀ sí ẹ̀nu pẹ̀lú ẹ́émí láàrin àwọn ẹ̀dá ẹ̀yàn. Èdè jẹ̀ kòṣéémánlẹ̀ fún Iran ọmọ ẹ̀niyàn nítorí pé òhun ni ó ń fa àsoyẹ̀ àti àgbòyẹ̀ láàrin àwa ẹ̀niyàn. Gégé bí Sapir (1921) ẹ̀ ẹ̀láyé, èdè jẹ̀ ohun ńí ẹ̀dá tí ó ẹ̀ kókó nípa síṣọ̀ ẹ̀rò ọ̀kàn, ẹ̀dùn ọ̀kàn àti ohun tó wu ni nípa àgbéjádé àwọn iro èdè — “language is purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions and desires by means of a system of voluntary produced symbols” — (8). Tayọ̀ gbígbé ẹ̀rò ọ̀kàn ẹ̀ni jáde, èdè ni ohun tó ẹ̀ kókó júlọ̀ nínú àwọn àmì idánimọ̀ ẹ̀nikan tàbí ẹ̀yà kan. Gégé bí Aderibigbẹ̀ (2013) ẹ̀ ẹ̀ sọ “language is a central feature of human identity. When we hear someone speak, we immediately make guesses about gender, education level, age, profession and place of origin” (124). Ilésanmí (2004) àti Shahada (2010) náà gbà pé èdè ni ọ̀kọ̀ tí ó ń wa àṣà gúnlẹ̀; ẹ̀yí tùmọ̀ sí pé láìsí èdè, yóò nira fún àṣà láti fi ńdí múlẹ̀.

Àṣà: Àṣà ní tirẹ̀ jẹ̀ ohun tí a mọ̀ Iran kan mọ̀ tàbí tó jẹ̀ àbúdá tàbí àwòmọ̀ Iran tàbí ẹ̀yà kan. Fádípẹ̀ (1970) àti Adéoyè (1979) wòye pé àṣà ní ẹ̀gbé-ayé àwọn agbègbè kan tí wọn jọ̀ ní ẹ̀sẹ̀ àti lhuwási tó pa wọn pọ̀. Bíòbákú (2002) gbà pé àṣà ni ó máa ń jẹ̀ kí àwọn ẹ̀yà kan jẹ̀ àkándá, tí yóò sì jẹ̀ kí a mọ̀ wọn yàtò sí ẹ̀yà mìíràn. Nígbà mìíràn, àṣà yíí máa ń fi ojú tí àwọn ẹ̀yà kan fi ń wa ara wọn hàn. Èrò yíí ni Edgar (2010) fi múlẹ̀ nígbà tó ní “Culture is the deeper level of basic assumption and beliefs that are shared by members of an organization, which operate unconsciously and in a definite fashion (taken for granted), it explains an organization’s view of itself and its environment” (16). Anele (2006) nínú ẹ̀sẹ̀ rẹ̀ wá fọ̀ ohun tí a le kó sí abẹ̀ àṣà wélewéle: “Culture is that complex whole which includes knowledge, belief, art, law, morale, custom and other capabilities and habits acquired by man as a member of a society (139). Àtẹ̀ àkóónú àṣà tí Ilésanmí (2004:32) tilẹ̀ pa kalẹ̀ fejú ju ti Anele lo; lójú tirẹ̀, ohun méjìllá ni àṣà kó sòdí: Èdè, Iṣẹ̀lú, Ẹ̀sìn, Okòwò, Ètò Ọ̀rọ̀ Ajé, Itàn Iwásẹ̀, Ètò Ààbò, Imọ̀ Ẹ̀rọ̀, Iṣẹ̀ Àgbẹ̀, Ẹ̀sìn, Ọ̀fin àti Iṣẹ̀ Ọ̀nà. Lojú Ilésanmí, gégé bí a ti mẹnú bà á lẹ̀ẹ̀kan, èdè ni ọ̀kọ̀ tí a ń lò láti wa àwọn yóókù gúnlẹ̀. Bí èdè ẹ̀ ẹ̀ àmì idánimọ̀, bẹ́ẹ̀ náà ni àṣà ẹ̀ jẹ̀ àmì idánimọ̀.

Lítírẹ̀ṣọ̀: Lítírẹ̀ṣọ̀ ní tirẹ̀ ni ẹ̀sẹ̀ ọ̀nà tí a fi ọ̀rọ̀ ẹ̀. Àwùjọ̀ àti ẹ̀sẹ̀lẹ̀ inú rẹ̀ ló ń bí lítírẹ̀ṣọ̀. Ẹ̀dí niyí tó fi jẹ̀ pé àwòta ẹ̀sẹ̀lẹ̀ àwùjọ̀ ni lítírẹ̀ṣọ̀ máa ń ẹ̀. Ní ọ̀pọ̀ ẹ̀gbà, ẹ̀gbà ojú ni lítírẹ̀ṣọ̀ fi máa ń wo ohun tó ẹ̀lẹ̀; ó lè sọ̀rọ̀ nípa ẹ̀sẹ̀lẹ̀ tó ń lo lówọ̀; ó sì lè sọ̀tẹ̀lẹ̀ nípa ohun tí yóò ẹ̀lẹ̀ lójó iwájú. Ní ẹ̀gbà mìíràn, ẹ̀sẹ̀ ọ̀nà alawòmọ̀ lítírẹ̀ṣọ̀ a máa jẹ̀ ohun èlò láti fi ojú àmúwáyé ẹ̀ni lólẹ̀ lówùjọ̀; a sì le lò ó láti fa ojú àmúwáyé àwọn kan tu lówùjọ̀.

Àwọn ẹ̀rún mètẹ̀tẹ̀ta tí a ti yẹ̀ wò lókè yíí ló níí ẹ̀ pẹ̀lú àwọn Yorùbá nínú ńrìnàjò orílẹ̀-èdè Nàìjíríà.

Ìṣelú Ní Orílẹ̀-Èdè Nàìjíríà

Kò sí bí a ṣe fẹ̀ sọrò nípa ididélẹ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà láimènu ba ọ̀rọ̀ àṣà wọn. Ṣaájú ọ̀dún 1914 tí Lord Frederick Lugard so Ẹ̀kùn Àríwá (Northern Protectorate) àti Ẹ̀kùn Gúúsù (Southern Protectorate) pọ̀ láti di orílẹ̀-èdè kan ṣoṣo, àwọn ẹ̀kùn méjèjì tí wa lóṣòṣò tí àwọn ìjọba amúnisìn sì n ń ṣe ìjọba le wọn lórí. Gégé bí èrò Tamuno (1972), ìgbésẹ̀ tí Lord Fredrick Lugard gbé ní ọ̀jọ̀ kìn-ín-ní láti kan ẹ̀kùn Gúúsù àti Àríwá pọ̀ gégé bí orílẹ̀-èdè tí pé díẹ̀. Ọ̀dún 1906 ni wọn kọ̀kọ̀ gbé ìgbésẹ̀ àkòkọ̀ tí wọn sì wá yanjú rẹ̀ ní 1914. Itàn fi ye wa pé ìṣẹ̀jọba lónà ẹ̀rọ̀ ni àwọn Òyìnbó amúnisìn fi n ń ṣe ìjọba ní ẹ̀kùn àríwá ṣaájú 1914, ìgbà tí yóò fi di 1914; wọn mú ìṣẹ̀jọba lónà ẹ̀rọ̀ wọ ẹ̀kùn gúúsù náà. Gégé bí itàn tún ṣe fi hàn, àmúlò àṣà àti ilànà àṣà Yorùbá tí ó ti wà nílẹ̀ ni ó fi ààyè gba ìṣẹ̀jọba lónà ẹ̀rọ̀ tí Lord Lugard mú wọ̀ àwùjọ̀ (Asíwájú 1980:437).

Ipò ọ̀ba àti ọ̀lá tí àwọn Yorùbá ǹ bú fún àwọn ọ̀ba wọn tẹ̀lẹ̀ ràn wọn lówọ̀. Ṣaájú wíwá tí àwọn òyìnbó wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá, ọ̀ba ló nílẹ̀, ká-bi-ò-sí ni àwọn ọ̀ba, kò sí ẹnì tí ó máa ǹ gbéná wọ̀jú Olúmokò àwọn ọ̀ba Yorùbá lójú; nítorí náà nígbà tí àwọn òyìnbó amúnisìn fi ọ̀pá àṣẹ̀ lé wọn lówọ̀, tọ̀wọ̀tẹ̀ṣẹ̀ ni àwọn ará ilú fi tẹ̀wọ̀ gbà wọn. Asíwájú (1980) tilẹ̀ pàṣamọ̀, bí àṣà Yorùbá ti ran ìṣẹ̀jọba àwọn amúnisìn lówọ̀ láti ọ̀dún 1914 tí tí di ìgbà tí àwọn Yorùbá bẹ̀rẹ̀ sí ní ṣe ìjọba ara wọn. Ó ní:

In the Yorùbá area, where the indigenous kinship institution fulfilled the same condition of success for Indirect Rule as the emirates of the North, Lugard's Policy worked out merely to consolidate the intentions of his predecessors such as MacCullum and MacGreagor both of whom had wished for an administrative machinery in which the ọ̀bashi institution could be used to the advantage of British Colonial Control of Yorùbáland. (437)

Ní agbègbè Yorùbá, níbi tí àwọn lóbalọ̀ba ibílẹ̀ tí kópa kan náà fún àṣeyọ̀rí ètò ìjọba ẹ̀lẹ̀kọ̀rọ̀ bí i tí àwọn ẹ̀míá apá Àríwá, ilànà ìṣẹ̀jọba Lùgáàdì kẹ̀sẹ̀jári nítorí pé ó fi idí ilànà ìṣẹ̀jọba àwọn asaájú rẹ̀ bí i MacCullum àti MacGreagor múlẹ̀, àwọn méjèjì yíí ni wọn ti fẹ̀ ṣe àgbékalẹ̀ ọ̀nà ìṣàkóso èyí tí wọn ti lè lo àwọn lóbalọ̀ba fún ànfaàni ìṣàkóso ìjọba ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sí ní ilẹ̀ Yorùbá.

Ó hàn gbangba pé bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé àwọn òyìnbó amúnisìn yíí ní èrè tí wọn fẹ̀ jẹ̀ nínú ìgbésẹ̀ tí wọn gbé lókè yíí, a rí àrídájú pé àwọn náà mò pé àṣà àwùjọ̀ wúlò; ó sì le kó ipa takunkun nínú ìṣẹ̀jọba. Èrèdí èyí ni wọn tún ṣe tẹ̀síwájú láti fi ilànà ètò idájọ̀ tí ibílẹ̀ lélé̀ ni àwùjọ̀ Yorùbá. Ètò idájọ̀ tí a mò sí Native Courts Ordinance (1914) àti Native Authority Ordinance (1916) ni wọn fi dípò ètò idájọ̀ tí àwọn Òyìnbó n ń ṣe. Àwọn ọ̀ba àti baalẹ̀ ló wá di ààrẹ̀ ìgbimọ̀ àti ilẹ̀ ẹ̀jọ̀ ibílẹ̀ dípò àwọn òyìnbó tó jẹ̀ aláakòso tẹ̀lẹ̀. Lójú Asíwájú (1980) ìmọ̀rírí ipò

àti ipa àṣà Yorùbá nínú ìṣẹ̀jọba àti ètò ìṣẹ̀lú ni èyí; èrò yíi fi ara hàn nígbà tí ó ní "The new position restored to the Qbanship Institution much of the prestige it lost under the preceding order" (437). Bákan náà ni èrì láti ọ̀dọ̀ àwọn onímọ̀ ìtàn tún fi hàn pé ikolura àti ilòdì sí ijọba amúnisin náà dúró lóri onírúurú àṣà àti ilàṅà ìṣẹ̀lú agbègbè kòṣkan, bí àpẹ̀rẹ̀, ihà tí àwọn ará Ìṣẹ̀yìn ati Òke Ihò kọ sí àṣà ló fa ijà àti ikolura tó wáyé láàrin àwọn àti ijọba Amúnisin ní ọ̀dun 1916. Ipa tí àwọn Yorùbá kó nínú síṣe ijọba ara tiwa-n-tiwa tún fi idí rẹ̀ múlẹ̀ ní kété tí àwọn ọ̀mọ̀ orilẹ̀-èdè Nàìjíríà bèrẹ̀ sí níí jà fún àti jìjàngbara kúrò lówọ̀ Ọ̀yìn bó Amúnisin ní 1920. Kí ó tó di pé àwọn ọ̀mọ̀ orilẹ̀-èdè Nàìjíríà lènu dáadàa nínú ìṣẹ̀jọba nígbà náà nínú àwọn ọ̀mọ̀ igbimọ̀ méjilá tí ó wà, méfà ni ó jẹ̀ Ọ̀yìn bó, tí àwọn méfà yòókù sí jẹ̀ Ọ̀ba. Àwọn ọ̀ba méfẹ̀fẹ̀fà ni: Alááfin Ọ̀yọ̀, Sultan ti Sókótó, Èmíá Kánò, Ijoye Dogho-Numa, Alákòwé kan tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀ ilẹ̀ Afíríkà tí ó n gbé Èkó àti Alákòwé kan tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀ ilẹ̀ Afíríkà tó n gbé Kálàba. (Olúsànyà 1980:520). Ojúṣe àwọn ọ̀mọ̀ Nàìjíríà méfẹ̀fẹ̀fà sí ni pé àwọn ni wọn ó máa fi èròngbà àwọn ará ilú tó ijọba àti igbimọ̀ léti. (522-521). Ohun tí a rí fàyọ̀ nínú àtẹ̀ ọ̀mọ̀ igbimọ̀ yíi fi hàn pé bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé àwọn ọ̀yìn bó ní fi ojú yẹrẹrẹ̀ wo àwọn ọ̀ba, tí wọn sí n tẹ̀ aṣọ̀ igúnwà mólẹ̀, síbẹ̀ wọn mọ̀ pé wọn kó ipa pàtàkì nínú àṣà àti ilàṅà ìṣẹ̀jọba ibílẹ̀, idí niyí tí wọn fi sọ̀ wọn di kò sí lájọ̀ àjọ̀ kò kún.

Yàtò sí èyí, ipa tí àṣà kó nínú Ipórógán àti jìjàngbara kúrò nínú ijọba amúnisin kò kẹ̀rẹ̀. Ègbé lókan-ò-jòkan ló dide láti jà fún ìṣẹ̀jọba àwọn ọ̀mọ̀ orilẹ̀ èdè Nàìjíríà fúnra wọn; ọ̀mọ̀wé Nnamdi Azikiwe tí ó tilẹ̀ bu ẹ̀nu àtẹ̀ lu òfin Macpherson wòye pé òfin yíi kò fi ààyè silẹ̀ fún àṣà àti àwọn èdè tí ó wà ní Nàìjíríà. Bẹ̀ẹ̀ jìjàngbara kúrò lówọ̀ imúnisin ijọba àwọn èèbó kò sèyìn àṣà ẹ̀kùn kòṣkan, títí di àkókò tí à n sọ̀rọ̀ yíi; àwọn ibèèrè tó jẹ̀mọ̀ Nàìjíríà gégé bí orilẹ̀-èdè kò sàlfihàn pé àṣà wa kó ipa takuntakun; èyí ni Ekeh (2007) n sọ̀ nígbà tó ní:

What was the national question as seen by pioneers of Nigerian politics in the decade of decolonization? Ahmadu Bello, great grandson of Uthman dan Fodio, Nnamdi Azikiwe the American-educated Igbo intellectual and Qbáfẹ̀mi Awólówọ̀, the accomplished Yorùbá leader were all knowledgeable men who understand that there were daunting differences in political values and traditions among the various segments of colonial Nigeria (33).

Kí ni ibèèrè tí ó jẹ̀ mọ̀ orilẹ̀-èdè bí àwọn agbàtẹ̀rù ìṣẹ̀lú Nàìjíríà tí rí i lẹ̀yìn imúnisin? Ahmadu Bello, tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀-ọ̀mọ̀-ọ̀mọ̀ Uthman dan Fodio, Nnamdi Azikiwe, olóye ọ̀mọ̀ bíbí ilẹ̀ Ìgbò tí ó kàwé ní orilẹ̀-èdè Amẹ̀ríkà, àti Qbáfẹ̀mi Awólówọ̀, tí ó jẹ̀ aṣiwájú àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá ni wọn jẹ̀ onímọ̀ èniyàn tí wọn ní ọ̀ye iyàtò tí ó wà láàárín ìṣẹ̀lú òun àṣà àti ìṣe onírúurú ẹ̀yà tí ó wà ní orilẹ̀-èdè Nàìjíríà ní sàá imúsin.

Mímọ̀ ipa tí àṣà n kó nínú irinàjò orilẹ̀-èdè Nàìjíríà láti ibèrẹ̀ pèpẹ̀ yí sí wa tí tí di òní nítorí pé gbogbo igbà ni ibèèrè máa n wáyé lórí “bààrà mẹ̀ta” tí Lugard di pọ̀ tó di Nàìjíríà. Kò sí sí igbà tí ibèèrè yí yòò wáyé tí pàtàkì àṣà kí í jẹyọ, Albert (2007) tilẹ̀ fi idí èyí múlẹ̀ nígbà tó ní: “The perimeter debate as to how to order the relations between different ethnic linguistic and cultural groupings so that they have same rights and privileges access to power and an equitable share of national resources” (242). B́ a bá sí wo irinàjò orilẹ̀-èdè Nàìjíríà láti 1914 tí tí di isinsinyí, ọ̀kan lára àwọn ẹ̀ya tí ó ti lo àṣà, imọ̀, owó àti ọ̀gbọ̀n orí wọn láti ja fita-fita fún ijàgbara lówọ̀ ijoba amúnisin àti ijoba ológun ni àwọn ẹ̀ya Yorùbá jẹ. B́ àpẹrẹ, lára àwọn ẹgbẹ̀ olóṣèlú tó kókó dide ijàgbara Nàìjíríà kúrò lówọ̀ ijoba amúnisin èèbó ni Ẹgbẹ̀ Ọlọ́pẹ̀ (Action Group) wà, Ẹgbẹ̀ Ọlọ́pẹ̀ àti Ẹgbẹ̀ Alákùkọ̀ NCNC àti Ẹgbẹ̀ NPC, tó wá láti Àríríwá Nàìjíríà kò sàì níí ẹ̀ pèlú àṣà àwùjọ̀ kọ̀ọ̀kan. Kì í ẹ̀ èyí níkan, akitiyan àwọn olóṣèlú igbà náà tilẹ̀ fi hàn pé ọ̀kan lára àwọn àwòmọ̀ tí àwọn èniyàn n wò mọ̀ ẹgbẹ̀ síṣe ni ọ̀rọ̀ àṣà. B́ àpẹrẹ, Ẹgbẹ̀ Ọmọ̀ Odùduwà ló di Ẹgbẹ̀ Ọlọ́pẹ̀; idí niyí tí ó fi jẹ̀ pé àwọn Yorùbá ló pọ̀ jù níbẹ̀. Títí di àkókò tí a n sọ̀rọ̀ yí ní ọ̀rọ̀ àṣà n kópa lórí ẹgbẹ̀ iṣèlú kíkọ̀jọ̀ láwùjọ̀ Nàìjíríà.

Iṣèlú orilẹ̀-èdè Nàìjíríà lenu lóṣíṣí yí gan-an fi hàn pé àjọṣepọ̀ tó dán mórán kí í wáyé láàrin ẹgbẹ̀ tó fi ilẹ̀Yorùbá ẹ̀ ibùjókòò àti èyí tó wá láti ilẹ̀ Hausa tàbí ilẹ̀ Ibo. Àṣeyọ̀rí tó wáyé láàrin ACN, ANPP àti CPC nínú idibò ọ̀dún 2015 ni à lè kà sí àrà ọ̀tọ̀ àti àkànṣe tí ibá dára bí ó bá lè máa wáyé. Àmúlò àṣà Yorùbá náà kò tún sàiwáyé nínú ijàgbara orilẹ̀-èdè Nàìjíríà nínú ijàfẹ̀tọ̀ àwọn ọ̀mọ̀niyàn pàápáá nípa ọ̀rọ̀ iṣèlú. Àpẹrẹ̀ tí a lè rí tọ̀ka sí níbi ni bí àwọn ajiàgbara àti àṣàtakò imúnisin bi Herbert Macaulay ẹ̀ ṣakitiyan láti rí í pé àwọn Ọ̀yinbó kò tẹ̀ àṣà Yorùbá méré̀ nínú iṣejoba wọn ní Èkó (Lagos Colony). Nínú èrò Olúsànyà (1980: 557), ọ̀kan lára ohun tí Macaulay n mú ló láti kó àwọn èniyàn sòdí fún àtakò tó n ẹ̀ ni ilò èdè Yorùbá tó múnádóko. Amẹ̀ṣo-ọ̀rọ̀ ni Macaulay; yàtò sí èyí, ó ní ọ̀ye nípa àṣà Yorùbá débi géé, ewé onísinkinminsin ni, afàimọ̀ni kó ni mọ̀ra; èyí ràn án lówọ̀ púpọ̀ láti ja àjàyọ̀rí ijà pèlú àwọn ọ̀yinbó amúnisin.

Nínú gbogbo ohun èlò fún ijàgbara lówọ̀ àwọn ọ̀yinbó amúnisin ni ọ̀rọ̀ àṣà kò ti kẹ̀rẹ̀ rará. Iwé iròyin jẹ̀ ọ̀kan lára ohun èlò fún iṣèlú láwùjọ̀ Yorùbá àti lágbamí iṣèlú orilẹ̀-èdè Nàìjíríà lápapọ̀. Ní 1928 ni Herbert Macaulay ti da iwé iròyin tirẹ̀ sílẹ̀, tí ó sí pé é ní *Lagos Daily News*. Gégé bí èrò Agbájé (1989), èròngbà ẹgbẹ̀ NNDP (Nigeria Democratic People’s Party) tíí ẹ̀ ẹgbẹ̀ Macaulay ló n fi iwé iròyin yí polówó. Olóyè Awólówọ̀ ní 1938 náà dá *Nigerian Tribune* àti *Daily Service* sílẹ̀ láti polongo èròngbà AG (Action Group) tí Olóyè Azikiwe náà sí n fi *West African Pilot* (1937) kéde èròngbà NCNC (National Council of Nigeria Citizens). Ohun tí ó fẹ̀ àkiyèsí nínú bí wọn ẹ̀ ti fi hàn ni bí wọn ẹ̀ n ló ó láti dá sí ọ̀rọ̀ ajemọ̀ bí ẹ̀ya kọ̀ọ̀kan yòò ẹ̀ ní asojú níbi iṣe ijoba àpapọ̀ àti bí asojú ẹ̀ya kan kò ẹ̀ níí pọ̀ jù èkejì. Agbájé fi kún un pé ọ̀pọ̀ igbà ni wọn

ní lo èdè nínú àwọn iwé iròyìn lónà tí Ifẹ̀dàsẹ̀fẹ̀ fi hàn. Ọkan lara àpẹ̀pẹ̀ tí ó ló ni èyí tó lẹ́ báyí nínú *Daily Sketch* "Yorùbá n rù, Ikejiani n Sanra." Iròyìn yí wáyé láti bu ẹnu àtẹ̀ lu ọ̀mọ̀wé Ikejiani tí ó jẹ́ adarí ilé iṣẹ́ rẹ̀lúwéè (Nigeria Railway Corporation) tó gba ẹ̀niyàn mètàdínlògbòn sí ilé iṣẹ́, tí mẹ̀jọ̀ wá láti ẹ̀yà Yorùbá àti Hausa, tí mọ̀kàndínlógún yòókù jẹ́ Ibo. Líló èdè Yorùbá láti ké gbàjarè jẹ́, bí ètè láti fi ohun ti Omọ̀wé Ikejiani ẹ̀ se to gbogbo ọ̀mọ̀ Yorùbá nílè lóko létí ni, ètè iṣẹ̀lú sí ni èyí. Lojú Agbájé (1989), ní àwọn àsikò yíí, àwọn ẹ̀gbé ajẹ́màsà tó wá láàrin ẹ̀yà mètẹ̀tẹ̀ta sọ iwé iròyìn di ohun èlò iṣẹ̀lú nítorí pé àwọn ni wọn jẹ́ orísun fún àwọn itàn tí n jade nínú àwọn iwé iròyìn náà. Olúkúlùkù ẹ̀yà ló sí n lo àwọn itàn tí wọn n sọ láti roko iṣẹ̀lú àwùjọ̀ Nàìjíríà sí ọ̀dọ̀ ara wọn.

Akitiyan àwọn ẹ̀gbé ajáfẹ̀tọ̀-ọ̀mọ̀niyàn bíi NADECO (The Nigeria Democratic Coalition) àti OPC (Odùduwà People's Congress) ni a ó mẹnú bà kẹ̀yìn ní abala yíí. Èròngbà àwọn ẹ̀gbé mẹ̀jèèjì ni láti ja fún òmìnira àwọn àwùjọ̀ pàápàá àwọn tí iṣẹ́ba n fi ọ̀wọ̀ olá gún lójú. Ní pátò dídojú tí ọ̀gágun Ibrahim Bábàngídá dojú èsì ibò tí ó gbé Olóyè MKO Abíólá wólé gégé bí ààrẹ̀ tí a dibò yàn lábé àsiá ẹ̀gbé Social Democratic Party (SDP) ní ojú kejilá, oṣù kẹ́fà, ọ̀dún 1993 ló bí NADECO (Albert 2007:250). Ìrètí ẹ̀gbé yíí ni pé iṣẹ́ba yóò ronúpiwàdà lórí ipinnu yíí; àmọ̀ iṣẹ́ba Abacha kò tilẹ̀ fi etí ibẹ̀ gbóràn. Ohun tí ó jẹ́ àwa lógún gan-an ni pé bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé a rí àwọn ọ̀mọ̀ ẹ̀yà mírán láàrin ẹ̀gbé NADECO, àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá ni ọ̀pákùtẹ̀lẹ̀ ẹ̀gbé náà. Ilé ọ̀kan nínú wọn ni ipàdẹ̀ àkókó tí wáyé; àṣà Yorùbá ló sí ọ̀kúnfà àjọ̀ṣepọ̀ yíí (257). Ẹ̀gbé OPC ní tirẹ̀ kò fi ààyè gba ọ̀mọ̀ ẹ̀yà mírán. Ọ̀mọ̀ Yorùbá ni gbogbo wọn .Àṣà Yorùbá ló sí jẹ́ ohun tí ẹ̀gbé wọn dúró lé. Albert (2007) tilẹ̀ sọ pé:

Simply put, the OPC boys do not have much confidence in the Nigerian state. They have three main objectives: (1) to protect the interest of the Yorùbá people under the present dispensation; (2) to press for sovereign national conference during which all injustices done by the Hausa-Fulani against the Yorùbá and other Nigerian groups could be discussed and redressed; (3) to lead the Yorùbá struggle for a secession from the Nigerian state should all peaceful means fully to change the ugly state in which Nigerians find themselves (253).

Láidèèná pẹ̀nu, àwọn ọ̀mọ̀ ẹ̀gbé OPC kò ní iṣẹ́kẹ̀lẹ̀ nínú orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Mètá gbòògì ni èròngbà wọn. Ìkinní: láti dáábòbò Ifẹ̀ àwọn Yorùbá ni sáà náà. Ìkẹ̀jì: láti pé fún àpẹ̀rò ẹ̀lẹ̀yámẹ̀yà Nàìjíríà pẹ̀lú èrò àti sọ̀rọ̀ kùnà nípa ijìyà tí àwọn ẹ̀yà Hausa-Fulani fi n jẹ́ ẹ̀yà yòókù kí wọn sí wá ọ̀nà àbáyọ̀ sí i; Ìkẹ̀ta: láti ṣaájú ogun akọ̀yà tí àwọn ẹ̀yà Yorùbá fẹ́ja láti ya kúrò lórí lẹ̀dè Nàìjíríà, bí ọ̀rọ̀ ibáṣepọ̀ àwọn ẹ̀yà tó wá orílẹ̀-èdè Nàìjíríà kò bá ẹ̀ se yajú ní itúnbí-ìnùbí.

Alàkalẹ̀ òkè yíí tí fi hàn gbangba pé àṣà Yorùbá kò gbéyìn nínú Ìrinàjò Nàìjíríà bí a bá fi ojú isẹ̀lú wò ó. Èrí máa jẹ́ mi n sọ̀ ni ipadé àpèrò ẹ̀lẹ̀yámeyà tí ó wáyé ní Ilú Abújá ní ọ̀dún 2014. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ọ̀pọ̀ èniyàn ni ó gbà pé Àare orílẹ̀-èdè ànà, Ọ̀mọ̀wé Goodluck Ebele Jonathan n bàaná owó ni, àti pé àwọn tí ó fẹ́ lò yàn bí aṣojú láti ẹ̀kùn kòòkan, ohun tí ó dájú ni pé àwọn OPC gbìyàn-jú, wọn sì bá àwọn èniyàn àwùjọ̀ kọ̀yà; iṣe wọn ni a lè fi wé akitiyan àwọn Àgbẹ̀kọ̀yà ni Ìwọ̀ Odrùn orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ànà.

Àṣà Yorùbá àti Ìrinàjò Nàìjíríà Nípa Ètò Ọ̀rò-Ajé

Kí í ṣe ọ̀rọ̀ isẹ̀lú nikan ni àṣà Yorùbá ti kó ipa; bí a bá wo Ìrinàjò Nàìjíríà, a òò ri pé ipa tí àṣà Yorùbá n kó kéré. Ohun tí ó hàn gbangba nípa èrédíí dídá tí Lord Lugard dá ẹ̀kùn Àríwá àti ẹ̀kùn Gúúsù Nàìjíríà àtijọ̀ pọ̀ ni ọ̀rọ̀ tí ó jẹ́ mọ̀ ètò ọ̀rọ̀ ajé. Gégé bí èrò àwọn onímọ̀ itàn, ipinnu tí àwọn òyìnbó amúnisìn ṣe lórí dída àwọn ẹ̀kùn méjèjì pọ̀ kò ju ti ọ̀rọ̀ ajé lọ (Tamuno 1980:394; Ekeh 2007:32). Ọ̀kan pàtàkì lára ohun tí Yorùbá kà sí ọ̀mọ̀lúàbí ni títépámọ̀ṣẹ̀, tori àwọn Yorùbá gbà pé isẹ̀ là á ṣe ká má baà ṣísẹ̀. Isẹ̀ sì lòògùn isẹ̀. Ọ̀kan lára isẹ̀ ti Yorùbá mú ní ọ̀kúnkúndùn ni isẹ̀ àgbẹ̀. Isẹ̀ àgbẹ̀ yíí ni wọn sì lò láti dá sí ètò ọ̀rọ̀ ajé orílẹ̀-èdè Nàìjíríà.

Gégé bí Oyemákindé (1980) ti fidí rẹ̀ múlẹ̀, ní ṣaájú ọ̀dún 1914 títí wọ̀ ọ̀dún 1916 ni àwọn Yorùbá ti tẹ̀ra mó oko kòkó dídá. Ilé isẹ̀ Niger Company àti Royal Niger Company tó dókoòwò lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà n kó kòkó (Yorùbá), rọ̀bà (ẹ̀kùn guúsù) àti ẹ̀pà (ẹ̀kùn Aaríwá) lọ̀ sí òkè òkun fún títà. Ipa kékeré kọ̀ ni èyí kó nínú ọ̀rọ̀ ajé orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Bakan náà ni idókoòwò abẹ̀lé n wáyé láàrin Hausa àti Yorùbá. Bí àwọn Hausa tí n kó maálù wá fún títà nílẹ̀ Yorùbá, bẹ́ẹ̀ ni àwọn Yorùbá n kó obi lọ̀ sí ilẹ̀ Hausa. Dídá tí wọn dá sábo àti sabongeri silẹ̀ títí di òní ní àwọn àwùjọ̀ méjèjì fi lẹ́lẹ̀ àjọ̀ṣepọ̀ ajemókoowó láàrin àwọn ẹ̀yà yíí múlẹ̀. Ó dájú gbangba pé idókòwò tó n wáyé láàrin àwọn ẹ̀yà yíí yóò jẹ́ orisun ọ̀rọ̀ ajé pàtàkì fún orílẹ̀-èdè Nàìjíríà.

Àmọ̀, ipa tí àṣà Yorùbá n kó nínú isẹ̀lú àti ètò ọ̀rọ̀ ajé kò lè pé láimenu ba ipò àti ipa Èkó nínú Ìrinàjò Nàìjíríà láti ibèrẹ̀ pẹ̀pẹ̀ títí di òní. Gbogbo wa la mọ̀ pé Èkó jẹ́ ọ̀kan lára àwọn ilú tí ó múlẹ̀ ti òkun, lẹ́lẹ̀ níyí tí èbúté tí ojà n gbà wólé fi wá níbẹ̀. Èrí tilẹ̀ fi hàn pé púpọ̀ nínú àwọn oníṣòwò tó lajú sówó ni wọn n gba ojà tààrà láti ọ̀dọ̀ ilé isẹ̀ okoòwò Royal Company of Nigeria, tí wọn yóò sì tà á fún àwọn ará ilú (Oyemákindé 1980). Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ijọ̀ba àpapọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà kúrò ní Èkó lọ̀ sí Abújá, ilú Èkó kò títí sọ̀ ipò rẹ̀ nu gégé bí i olú ilú fún idókòowò ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, títí di òní, ọ̀kan gbòógì lára ibi tí ojà n gbà tilú òkèrè wólé sí Nàìjíríà ni Èkó jẹ́, bí ojà yóò sì jáde, ibẹ̀ náà ni.

Iṣe onà Yorùbá jẹ́ ọ̀kan lára isẹ̀ isẹ̀nbáyé tó jẹ́ mọ̀ àṣà. Púpọ̀ nínú ilé isúra tí a n kó nnkan pamọ̀ sí lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti ní òkè òkun ni a ti lè salábàápádé

isẹ ọ̀nà Yorùbá. Ipa pàtàkì tí íran Yorùbá àti àṣà wọn nípa isẹ-ọ̀nà sìṣe kó ni a rí nínú èrò Drewal àti àwọn yòókù rẹ (1989) nígbà wọn ní:

The Yorùbá-speaking peoples of Nigeria and the People's Republic of Benin, together with their countless descendants in other parts of Africa and the Americas, have made remarkable contributions to world civilization...In the arts, the Yorùbá are heirs to one of the oldest and finest artistic tradition that remains vital and influential today. (68)

Àwọn èniyàn tó n sọ Yorùbá ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti orílẹ̀-èdè olómìnira Benin, pẹ̀lú òkẹ̀ àlòmọye àwọn omọ Yorùbá káákiri ilẹ̀ Adúláwò àti Amẹ́ríkà tí kó ipa tó gbọ̀n-n-gbọ̀n nínú ọ̀lájú àgbáyé... Nínú isẹ-ọ̀nà, àwọn Yorùbá jogún ọ̀kan lára àwọn isẹ-ọ̀nà ibilẹ̀ tó dára jù tó sì ṣe pàtàkì tó sì tún n kó ipa tití dọ̀n.

Ipò pàtàkì tí isẹ ọ̀nà Yorùbá n kó ni a rí nínú bí isẹ ọ̀nà wọn ṣe n jẹ itẹ̀wọ̀gbà káákiri gbogbo àgbáyé. Èrò yìí ni Meyerowitz àti Drewal et al (1943) fihàn nínú isẹ wọn, isọ̀nìsókí èrò yìí ni a rí nígbà tí Drewal ní:

The fifteen million Yorùbá in Nigeria and the People's Republic of Benin are heirs to one of the oldest and richest artistic traditions in Africa. The ambitious new exhibition "Yorùbá: Nine centuries of African Art and Thought" which opened September 20 at the Center for African Art in New York City, traces the history of Yorùbá art and examines its underlying cultural concepts... (68)

Àwọn èyà Yorùbá tó tó míliọ̀nù mẹ́ẹ̀dógún ní Nàìjíríà àti orílẹ̀-èdè olómìnira Benin jogún ọ̀kan lára àwọn isẹ-ọ̀nà tí ó dàgbà, tí ó sì níyelóri jù ní ilẹ̀ adúláwò. Ipàtẹ̀ isẹ-ọ̀nà tuntun "Sẹ́ntíúri Kẹ̀sàn-án tí Isẹ-Ọ̀nà àti Èrò inú Yorùbá" tó bèrẹ̀ ní ogúnjọ̀ oṣù kẹ̀sàn-án ní gbọ̀ngan fún isẹ-ọ̀nà Adúláwò ní orílẹ̀-èdè New York, topa itàn isẹ-ọ̀nà Yorùbá, wọn sì ṣe àgbéyẹ̀wò àgbékalẹ̀ àṣà rẹ̀ ní ipilẹ̀...

Àrífàyo tí a rí nínú àyọ̀lò òkè yìí ni pé íran Yorùbá gbajúgbajà nínú isẹ ọ̀nà, isẹ ọ̀nà lánwùjọ Yorùbá tí kúrò ní isẹ abẹ̀lé àti pé ọ̀nà kan pàtàkì láti fi gbé àṣà Yorùbá lárugẹ̀ ni ọ̀nà jẹ. Bí àpẹ̀rẹ̀, láti bí ọ̀dún 1916 ni àwọn òyìnbó amúnisín tí n kó isẹ ọ̀nà àwọn omọ Yorùbá lọ sí ilẹ̀ isùra isẹ̀nbáyé òkè òkun (Pemberton III, 1989). Pemberton tún mẹnuba ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ isẹ ọ̀nà tí ó ṣàfihàn àṣà àti igbàgbọ̀ oun èrò Yorùbá dunjúdunjú; èyí tí ó wà ní ilẹ̀ isùra isẹ̀nbáyé ní New Orleans, Chicago àti Rochester, New York. Pemberton (1989) III tẹ̀síwájú láti fi hàn pé nínú àwọn isẹ ọ̀nà yìí, ó hàn gbangba pé àwọn Yorùbá ni àṣà tó ṣe mú yangàn; ó ní:

The carving depicting a king and his consol in the collection of the Art Institute of Chicago is a masterpiece in the history of West

African art. It is one of the three veranda posts carved by Olowe of Ise for the palace at Ikere, a small Yorùbá town in Southern Ekiti area of southwestern Nigeria. The sculptures were created for the veranda of an inner courtyard where the Ogoga, King of Ikere, receive ensemble. The post to its right depicted an equestrian figure and is now in the collection of the New Orleans of Art. That on the left exhibited a queen presenting her twins daughters to the king. It is in the collection of the memorial Art Gallery, Rochester, New York, created for a royal architecture context, these images and the Chicago work in particular, reveal the Yorùbá understanding of the foundation and extent of the King's power. (John Pemberton III 1989:97)

Ère èyí tí ó n sàpèjúwe ọ̀ba àti àwọn ọ̀mọ̀ igbimọ̀ bí ó ti wà nínú àkọ̀jọ̀ Ilé-Iṣẹ́ Amójíútó Iṣẹ́-ọ̀nà ti Chicago jẹ́ olúborí iṣẹ́ nínú itàn iṣẹ́-ọ̀nà ti iwọ̀-òdrùn Áfiríkà. Ó jẹ́ ọ̀kan lára àwọn ère tí ó wà lára ọ̀pó iwájú itá èyí tí Olowe ti Iṣẹ́ gbé sí ààfin Ikere, ilú kékeré Yorùbá kan ní apá gúsù ipínlẹ̀ Èkiti ní apá Gúsù iwọ̀-Òdrùn orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Wọn gbé àwọn ère wọ̀nyí sí iwájú ita gbòngbàn idájọ̀ níbi tí Ogoga, ọ̀ba Ikere ti máa n sàpèrò. Ọ̀pó tí ó wà lapa ọ̀tún n sàpèjúwe àwọn elésin, èyí si ti wà nínú àkọ̀jọ̀pọ̀ iṣẹ́-ọ̀nà ti New Orleans. Èyí tí ó wà lapa ọ̀sì n sàfihàn ayaba tí ó n gbé àwọn ibeji obinrin rẹ̀ síwájú ọ̀ba, èyí wà nínú àkọ̀jọ̀pọ̀ ti gbònggàn ohun iṣẹ̀nbáyé afiṣerántí ní Rochester ní ilú New York, èyí tí aṣẹ̀dá ní ọ̀gangan ipò iyawòrán ilé tí ó n fi ipò olá àti ti ọ̀ba hàn. Àwọn ère yí àti iṣẹ́-ọ̀nà Chicago ní pàtò ṣe àfihàn ọ̀ye tí àwọn Yorùbá nípa bí agbára àwọn ọ̀ba ṣe pọ̀ tó. (John Pemberton III 1989: 97)

Àrifayo tí a rí nínú èrò Pemberton 111 ni pé iṣẹ́ ọ̀nà Yorùbá jẹ́ ọ̀kan lára ohun tó mú orílẹ̀-èdè Nàìjíríà gbayi tó sì gbèyẹ̀ ní ilẹ̀ ọ̀kèrè. Lónà miiran èwẹ̀, a rí àrídímú pé iṣàfihàn àṣà Yorùbá ti tayọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà nìkan.

Bákan náà bí a bá wo iṣẹ́ ọ̀nà igbá finfin àti irinàjò tó ti rin lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà yí, a ó ri pé àṣà Yorùbá kó ipa takuntakun nínú irinàjò orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ilú Ọ̀yọ̀ ni iṣẹ́ ọ̀nà igbá finfin ti bèrè; iwádíí sì fi hàn pé onírèsé tí í ṣe afingbá ọ̀ba ló mú iṣẹ́ yí ní ọ̀kúnkúndùn jùlọ̀ nígbà náà, àmọ̀ àwọn idilé tó n fíngbá ju eyọ̀ kan lọ (Adétúnjí 2015:14-16). Ní ibèrèpèpè, àwọn Yorùbá ló ni àṣà ifingbá, sùgbọn lóde ọ̀nà, igbá finfin ti kó ipa takuntakun nínú ètò ọ̀rọ̀ ajé orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Iwádíí ti fi yé wa pé àwọn ọ̀yinbó n wọ̀ ilú Ọ̀yọ̀ láti wá ra ọ̀kan-ò-ọ̀kan iṣẹ́ ọ̀nà yí. Èyí si n mú idàgbàsókè bá àwùjọ̀ lápápọ̀. Gégé bí Adétúnjí (2015) ti sọ, "Àwọn Ọ̀yinbó yí pàápàá ti mọ̀ pàtàkì àròkò tí à n fi igbá finfin pa tí ó jẹ́ ọ̀kan lára àṣà Yorùbá" (67). Akintonde àti Rom Kalilu (2013: 99) tilẹ̀ fidi rẹ̀ múlẹ̀ pé Ipàròkò àwọn iṣẹ́ ọ̀nà àti kókó ọ̀rọ̀ tí ó máa n jẹ́ àfojúsun awon onise ọ̀nà máa n jẹ́ jade nínú iṣẹ̀lẹ̀ ajemọ̀ ibágbépo lówùjọ̀,

àwọn akòni, àṣà, iṣe, igbàgbò àti èrò Yorùbá. Èyí ni wọn yóò sì máa tàn káákiri àgbáyé nípa èyí, wọn n gbé orílẹ̀-èdè Nàìjíríà lárugè.

Aṣà àti Èdè Yorùbá Lórí Àwọn Ohun Tó Jẹ Mọ̀ Iḃágbépò Èdá

Igbiyànjú láti kọ Yorùbá silẹ̀ kò sẹ̀yin àwọn Onígbàgbò ọ̀mọ̀lẹ̀yìn Kírísti tí wọn gbà pé àmúlò èdè abiníbí àti lítírésọ̀ yóò rán iṣẹ̀ ìhìnre títí wọn fẹ̀ ẹ̀ lẹ̀wọ̀; akitiyan Bísọ̀pòbù Samuel Ajáyí Crowther àti àwọn ẹ̀lẹ̀gbé rẹ̀ kò ẹ̀ é fi ojú fò nihin yí. Ojú tí a fi wo ipa tí àṣà àti èdè Yorùbá kó nínú Ìrinàjò Nàìjíríà nípa ohun tó jẹ̀ mọ̀ Iḃágbépò Èdá yóò pín sí abala. Lákòkò, a ó wo ipa èdè àti àṣà Yorùbá nínú imọ̀ ẹ̀kọ̀; lẹ̀kẹ̀jẹ̀, a ó wo ipa tí wọn kó lórí ẹ̀sin. Èdè ẹ̀ pàtàkì ní orílẹ̀-èdè kan.

Bí a bá wo abuda orílẹ̀-èdè tí ó wà ninu àyọ̀lò òkè yí àti orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, a ó rí í pé oríkì yẹn kò bá orílẹ̀-èdè Nàìjíríà mu. Ìdí níyí tí àwọn onímọ̀ fi gbà pé “bààrà mēta” tí kò yẹ kí á dī papọ̀ ní ọ̀dún 1914 tí ó di ọ̀kan ṣoṣo. Èyí ló fá àwọn ọ̀ṣòrò àti ipènjà lólọ̀kan-ò-jọ̀kan tí ó n kojú orílẹ̀-èdè yí láti igbà náà. Títí di òní, Nàìjíríà gégé bí orílẹ̀-èdè kò tí ì ní èdè gbogbogbòdò tí a óó máa ló ni ibi iṣẹ̀ gégé bí èdè àjọ̀ni fún àwọn ẹ̀yà tí a di pọ̀ sọkan yí. Síbẹ̀, ipa tí èdè Yorùbá kó nínú ifesẹ̀múlẹ̀ Nàìjíríà kò kéré. Èdè Yorùbá jẹ̀ ọ̀kan lára èdè tó fi múlẹ̀ dáadàa ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà nítorí pé àwọn ọ̀yìnbo ajiḃhìnre, àwọn ọ̀yìnbo arinrinàjò, ẹ̀gbé onímọ̀ Yorùbá, ẹ̀gbé akọ̀mọ̀lédè Yorùbá, àwọn oníwéè ìròyìn, ilé-iṣẹ̀ rediò àti tẹ̀lífisàn, àwọn onímọ̀ èdà èdè bí Ayọ̀ Bámgbóṣé àti ijọ̀ba àpapọ̀ ìwọ̀ ọ̀dún ànà kó ipa pàtàkì lórí bí Yorùbá ẹ̀ di kíkò sílẹ̀, tí ó sì gbégbá orókè nínú àwọn ẹ̀yà yodókù ní Nàìjíríà (Aróhunmọ̀lase, 1987). Ohun tí a rí wí sí títètè-di-kíkò- sílẹ̀ ni wí pé ó fún èdè Yorùbá ní ànfàní láti jẹ̀ ọ̀kan lára èdè tí ijọ̀ba àpapọ̀ orílẹ̀-èdè fi òntẹ̀ lù pé kí wọn máa ẹ̀ àmúlò ní ilé-ẹ̀kọ̀ alákòpèrẹ̀.

Ní àfikún sí ilò èdè Yorùbá fún ìkọ̀ni ní ilé ẹ̀kọ̀ alákòpèrẹ̀, ijọ̀ba orílẹ̀-èdè yí kò kóyán èdè Yorùbá kéré nínú abala kọ̀kànléááádọ̀ta nínú Ìwé ọ̀fin Orílẹ̀-Èdè Nàìjíríà, tí a tẹ̀ jáde ní ọ̀dún 1979; èdè Yorùbá jẹ̀ ọ̀kan lára èdè tí wọn gbà pé a lè ló ní ibi iṣẹ̀ àti ilé Iḃbimọ̀ aṣòfin: “Hausa, Igbo and Yorùbá will in addition to English be the official languages of business when necessary arrangements for that have been made” (Awóbúlúyí: 2010:13).

Akitiyan àwọn Ẹ̀gbé Akọ̀mọ̀lédè àti ipolongo tí àwọn olúfẹ̀ èdè Yorùbá n ẹ̀ ló jẹ̀ kí ọ̀fin yí múlẹ̀ ní àwọn ipínlẹ̀ kan ní àwujọ̀ Yorùbá. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé wọn kò ló èdè Yorùbá lójoojúmọ̀, wọn n ẹ̀ àmúlò rẹ̀ ní ojú kan lẹ̀sẹ̀; bí àpèrẹ̀, ní ilé Iḃbimọ̀ Aṣòfin ipínlẹ̀ Èkó, gbogbo ọ̀jọ̀bọ̀ ni wọn máa n lo èdè Yorùbá láti ẹ̀ ijíròrò wọn. Awóbúlúyí (2010) ti ẹ̀ lámèétọ̀ lórí èyí. Lójú tirẹ̀, púpọ̀ nínú àwọn aṣòfin ni kò gbọ̀ èdè náà dáadàa, èdè tí wọn kò gbọ̀, bawo là á ẹ̀ mú u ló (15).

Ọ̀rò lámèètọ̀ yí kọ̀ ló jẹ̀ wá lógún; ohun tí a fẹ̀ fàyo níbí ni pé bí iyàwọ̀ abímú-fòdò se san ju yààrà fifo lọ ni ọ̀rọ̀ àmúlò èdè Yorùbá nínú idàgbàsókè orílẹ̀-èdè Nàìjíríà jẹ̀. Bí ó ti wù kó rí, àmúlò èdè Yorùbá ọ̀lọ́jọ̀ kan nílẹ̀ ẹ̀gbimọ̀ aṣòfin yòò fún àwọn aṣòfin kan ní ànfààní àtiwí ti ẹ̀nu wọn. Lónà míràn, àmúlò èdè Yorùbá yòò tún fi ààyè gba fifi ojú ìmọ̀ abíníbí wo àwọn àbá tí wọn bá n gbé jáde. Láidèèna pẹ̀nu, ipa kékeré kọ̀ ni àmúlò èdè Yorùbá ti kó nínú ìṣẹ̀jọ̀ba àti ìṣelú ní Nàìjíríà.

Ohun míràn tí a tún yẹ̀ wò ni ipa èdè Yorùbá nínú ẹ̀kọ̀ni ní ilẹ̀ ẹ̀kọ̀ tí a mẹnù bà lẹ̀ẹ̀kan. Lóòótọ̀ Ọ̀jọ̀gbọ̀n Fáfúnwá gbiyànjú àti gbé fifi èdè Yorùbá kọ̀ ni ní ilẹ̀ iwé aláḱòṣbẹ̀rẹ̀ lárugẹ̀. Púpọ̀ nínú àwọn ilẹ̀-ìwé aláḱàáni kò ka ilò àti kí kọ̀ èdè Yorùbá kún. Àmọ̀ ohun tó dájú ni pé a ti rí àwọn aláṣẹ̀ àti àwọn èniyàn tó gbà pé èdè Yorùbá n kópa; ó sì tún lè kópa síwájú sí i nínú ètò ẹ̀kọ̀; èyi ló bí ilò ọ̀pọ̀n ìmọ̀ ní Ìpínlẹ̀ Ọ̀sun. Báyií èdè Yorùbá ti sùn síwájú nínú àgbékalẹ̀ ìmọ̀ ẹ̀rọ̀ àti Kòmputà. Pẹ̀lú akitiyan àwọn onímọ̀ ẹ̀rọ̀ bí Ọ̀mọ̀wé Tundé Adégbolá àti àwọn onímọ̀ ẹ̀dà èdè àti èdè Yorùbá, ilẹ̀ ìṣẹ̀ Microsoft ti ṣe Microsoft tí ó jẹ̀ èdè Yorùbá. Èyi tùmọ̀ sí pé a lè lọ sí ẹ̀rọ̀ Itàkùn àgbáyé, kí o yan èdè Yorùbá gégé bí èdè ẹ̀bànísọ̀rọ̀ tí o fẹ̀ fi ṣisẹ̀. Kí í ṣe èyi nikan, púpọ̀ nínú ẹ̀rọ̀ tẹ̀lífóònù alámmùúlọ̀wọ̀ tí à n lò ni aláḱàbẹ̀tẹ̀ti àti wúnrèn Yorùbá wà níbẹ̀. Eléyií tún n fi kún ipa tí èdè Yorùbá n kó nínú ilàna ẹ̀bànísọ̀rọ̀. Láìṣe àní àní, ànfààní nílá ni èyi jẹ̀ fún orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, nítorí pé, ilò Yorùbá nínú ẹ̀rọ̀ tẹ̀lífóònù, ẹ̀rẹ̀ ayàra-bí-àṣà asanwó-fún ni (Automated Teller Machine (ATM)) àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ̀ yòò jẹ̀ kí okòwò ó rú gógó sókè si lówùjọ̀; ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àgbàlagbà tí i bá ti bá b́ànkì dówò pọ̀ lo n ṣe bẹ̀ẹ̀ nítorí pé èdè àwọn atí b́ànkì yé ara wọn. B́àkan náà ni idókòwò ilẹ̀ ìṣẹ̀ tó n ta fòdòni àti àwọn èniyàn àwùjọ̀ yòò pọ̀ si. Nípa bẹ̀ẹ̀, ètò ọ̀rọ̀ ajé Nàìjíríà bí orílẹ̀-èdè yòò bú jáde.

Àmúlò èdè fún ṣisẹ̀ ẹ̀rọ̀yìn ní ilẹ̀ ìṣẹ̀ rẹ́dífò, tẹ̀lífisàn àti iwé ẹ̀rọ̀yìn tún jẹ̀ ọ̀nà kan gbòògì tí èdè Yorùbá n gbà kó ipa ribiribi nínú ẹ̀rọ̀yìn orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. A mẹnù bà á lókè pé ọ̀kan lára ohun tí Herbert Macaulay mú ló gégé bí ohun èlò láti já fún ọ̀mìnira kúrò lówọ̀ àwọn aṣẹ̀jọ̀ba amúnisin ni èdè Yorùbá tó yò lẹ̀nu rẹ̀ dáadáa. Kò sí ẹ̀pòlóngo ẹ̀bò tí yòò wáyé ní ẹ̀gbẹ̀ríkò tí kí í ṣe èdè Yorùbá ni àwọn olóṣèlú yòò sọ níbẹ̀. Èyi tùmọ̀ sí pé èdè Yorùbá kó ipa ribiribi nínú ètò ọ̀ṣelú orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ìpinnu tí ẹ̀jọ̀ba Lugard ṣe tí ó fi àwọn ọ̀ba rúgbó kí wọn máa bá àwọn èniyàn wọn sọ̀rọ̀ gan-an nítorí pé ó mò pé àwọn ọ̀ba wọ̀nyí yòò lè lo èdè wọn láti ta ẹ̀rò̀ngbà wọn ni, ìṣẹ̀jọ̀ba yòò sì lè rọ̀ wọn lórùn. Lẹ̀nu lóṣọ̀lọ̀ yí, ẹ̀rọ̀yìn tí a ti rí ní Yunifásítì Ìbàdàn tilẹ̀ fi hàn pé èdè Yorùbá kò kẹ̀rẹ̀ lẹ̀yìn odi. Àwọn ọ̀mọ̀ ilẹ̀-ẹ̀kọ̀ Yunifásítì káákiri ilẹ̀ Amẹ̀ríkà máa n wá kọ̀ èdè Yorùbá lódoṣdún. Èyi tùmọ̀ sí pé bí ààyè ṣe gba Yorùbá nílẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ló gbà á lẹ̀yìn odi. Ìpẹ̀nfià nílá ni èyi jẹ̀ fún àwa elédè tí ó jẹ̀ èdè elédè là n sọ̀ sí àwọn ọ̀mọ̀ wa nílẹ̀. Èdè jẹ̀ àmì idánimọ̀; a kò gbòdò jẹ̀ kí èdè náà nù wá.

Ipá Àṣà àti Èdè Yorùbá Lórí Èṣin

Imọ́rírí ipá tí èdè lè kó nínú Irínàjò sí idàgbàsókè àti Itèsiwájú ẹ̀yà kàn kò ṣàifí ara rẹ̀ hàn nínú ipá akitiyan tí àwọn ajiyínrere kó lórí kíko èdè Yorùbá silẹ̀. Láti igbà tí èsin igbàgbọ̀ omọ̀ lẹ̀yìn Jésù ti padà wọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní 1845 ni àwọn òyìnbó ajihínrere ti bẹ̀rẹ̀ sí ni mú èdè Yorùbá ló láti wáásù; díẹ̀ lára àwọn ajihínrere tó kọ̀ iwé pélébẹ̀ pélébẹ̀ ajẹmọ́wáásù ní èdè Yorùbá ni Àlùfáà James Johnson àti Àlùfáà Ògúnbiyí (Gbàdámósí àti Adé Àjàyí, 1980: 353-354). Akitiyan àwọn ajihínrere igbà náà ló ṣe okùnfa Bíbélí Mímọ̀ kíko; oríṣíríṣí ẹ̀dà Bíbélí Mímọ̀ ló wà lóde òní. Àjọ̀ tó n mójú tó Bíbélí Mímọ̀ kò fi igbà kan sinmi lórí bí wọ̀n yòó ṣe kọ̀ Bíbélí tí yòó bá ilàna àkọtọ̀ Yorùbá tí ó jẹ̀ Itẹ̀wọ̀gbà mu.

Kò sí bí a ṣe fẹ̀ sọ̀rọ̀ nípa idàgbàsókè èsin pàápàá èsin àtòhuńrínwá méjèè-jì tó wà ní àwujọ̀ Nàìjíríà láisọ̀rọ̀ nípa àṣà Yorùbá. Gégẹ̀ bí èrò Gbàdámósí àti Adé Àjàyí (1980), àṣà Yorùbá jẹ̀ òkan lára òpó tó gbé èsin Mùsùlùmí ró. Èyí kò jẹ̀ kí gbígba èsin yíi nira fún àwọn tó nífẹ̀ sí i rárá. Wọ̀n ní:

The Nigerian Muslim still had his feet firmly based in the society. He might wear the turban, but he was otherwise encourage to wear his own traditional dress. He studied Arabic which he employed in prayer. But even certain aspects of his worship he conducted in his own language which in any case still remained the language of communication at all meetings. The Muslim songs were invariably his own. He remained a full member of the extended family...

Èsin Mùsùlùmí ní Nàìjíríà sí tún dúró sinsin lórí àwujọ̀. Ó lè wé orí/láwàní, ṣùgbọ̀n, wọ̀n gbà á níyájú láti máa wọ̀ aṣọ̀ ibílẹ̀ rẹ̀ dípò aṣọ̀ òkèèrè. Ó kọ̀ èdè Àrábíiki tí ó n ṣàmúlò nínú àdúrà. Síbẹ̀, àwọn agbọ̀n isin rẹ̀ kan ni ó máa n lo èdè ara rẹ̀ láti ṣe èyí tí ó sì tún jẹ̀ èdè ibánisọ̀rọ̀ rẹ̀ ní gbogbo ipadé. Àwọn orin Mùsùlùmí sí tún jẹ̀ tirẹ̀. Ó sì tún jẹ̀ òkan lára àwọn mọ̀lẹ̀bí rẹ̀...

Nínú èrò òkè yíi, àṣà Yorùbá méréin ni a lè rí fayo níbẹ̀. Èyí fi hàn pé àṣà Yorùbá kó ipá ribiribi nínú èsin yíi. Nínú àyèwò ilàna Ifinijoyè ní Mòsálásí àti àwọn ijo Qlórùn kan, tí tí di òní ni wọ̀n n ṣe àmúlò ilàna Ifinijoyè lówù-jọ̀ Yorùbá. Lára àwọn orúkọ̀ oyè tí wọ̀n n jẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ni òtún ijo, iyálóde ijo, òsì ijo àti bẹ̀bẹ̀ẹ̀ lọ̀. Ipá tí àṣà, èdè àti lítírésọ̀ wá n kó nínú ọ̀rọ̀ èsin nínú Irínàjò Nàìjíríà ni igbénde àti idàgbàsókè àwọn ijo Aládúúrà tí a mọ̀ sí "Independent African Churches" kúrò ní kérémi. Iwádif àwọn onimọ̀ Itàn tilẹ̀ fi yé wa pé afojúsùn àwọn ijo yíi ni pé wọ̀n fẹ̀ mú èsin igbàgbọ̀ omọ̀lẹ̀yìn Jésù sùn mọ̀ àwọn Yorùbá. Èrò yíi ni wọ̀n fi lélẹ̀ nígbà tí wọ̀n ní: "The rise of the African Church Movement should be seen therefore, not only as marking a reaction

against alien customs; but also as indicating the continued vitality of African traditions..." (Gbàdàmósí àti Adé Àjàyí: 326).

Bí àwọn ljo aláduúrà ti n sètùtù pèlú wíwẹ orí sínú odò; bẹẹ náà ni wọn n lo omi iyè, tí wọn si n tan àbèlà kún un. Ipa pàtàkì tí àṣà Yorùbá n kó nínú idàgbàsókè èsin kò yọ àwọn èlèsin ọmọléyìn Jésu ti igbálódé sílẹ̀. Púpọ̀ nínú wọn ló n lo òróró àti ọjá (mantle). Ilò òróró àti ọjá yíi dúró lóri àṣà Yorùbá, nítorí pé nínú èsin ibílẹ̀ àwọn aláwọ̀ àti oníṣẹ̀gùn le fún eni tó wá wosé ní òògùn tí igbàgbò rẹ̀ yòò rọ̀ mọ̀. Iṣẹ̀ tí òògùn yíi n ẹ̀ náà ni òróró n ẹ̀, wọn fi n ru igbàgbò àwọn ọmọléyìn wọn sókè ni.

Pabanbari ipa tí èsin abínibí kó nínú irinàjò ọgórùn-ún ọdún tí Nàìjíríà kò ẹ̀ e fi ojú fò. Láti igbà tí àwọn Ọ̀yìnbo ajihínrere ti dé pèlú èsin wọn ni wọn ti mọ̀ pé ipa pàtàkì ni àwọn Babaláwọ̀ n kó nínú igbésí ayé àwọn èniyàn àwùjọ (Olúpòná, 1993: 244). Gégé bí èrì Olúpòná (1993:245) ohun tí àwọn Ọ̀yìnbo ajihínrere yíi kọ̀kọ̀ ẹ̀ ni pé wọn gbógun ti èsin Ifá. Şùgbón gégé bí ọ̀wẹ̀ àwọn Yorùbá tó sọ̀ pé ibi tí n o ẹ̀ ọ̀ wá náà ni n o gba ọ̀ wá, bí àwọn ajihínrere kan tí n bu ẹ̀nu àtẹ̀ lu Ifá bẹẹ̀ náà ni a rí àwọn ajihínrere mífíràn bíi Àlùfáà E.M.Lijádú, tí ó n gbé e lárugẹ̀. Ó gbà pé Ifá gégé bí èsin lè fẹ̀gbékẹ̀gbé pèlú àwọn èsin àgbááyé yòókù. Olúpòná tilẹ̀ fi lélẹ̀ pé láàrin ọdún 1920- 1960, ó tó ogun akosilẹ̀ tó wá lóri Ifá. Àkòsilẹ̀ ẹ̀şẹ̀ Ifá gégé bí iwé mímọ̀ fún isin n bẹ̀ lópọ̀ yanturu.

Lẹnu lóóló yíi ni *Iwé Mímọ̀ Ifá: Èsin Àkòdá Olódumarè* jáde gégé bí iwé mímọ̀ fún Ifá. Ọkan lára ohun tó ẹ̀ pàtàkì lóri ọ̀rọ̀ Ifá gégé bí èsin àṣáfihàn orilẹ̀-èdè Nàìjíríà ni àjọ àgbááyé ni àwọn iṣẹ̀ onà ara ẹ̀şẹ̀ Ifá tó wá káákiri àgbááyé. Olúpòná (1993) sọ̀ èyí ní sókí pé:

Ifá art objects are one of the enigmas of Yorùbá artistic creativity. The chief emblems of the Ifá cult are the divination tray (Ọ̀pón Ifá), the tapper (Ìròkẹ̀) and the divining chain (Ọ̀pèlẹ̀). Several of these objects, produced over a period of many centuries, are scattered all over the world in private homes and public museums, and have become subjects of intense study and interpretation by art historians (252).

Àwọn ohun èlò Ifá jẹ̀ ọkan lára àwọn àditù àtinúdà iṣẹ̀-ọ̀nà Yorùbá. Kókó àmì ẹ̀gbé awo Ifá ni Ọ̀pón-Ifá, Ìròkẹ̀ àti Ọ̀pèlẹ̀. Ọ̀pòlọ̀pọ̀ àwọn ohun èlò yíi tí ó ti wá láti ọ̀pòlọ̀pọ̀ sẹ̀ntíiuri sẹ̀yìn wọ̀pọ̀ ní ibi gbogbo ní àgbáyé lóni, nínú ilẹ̀ káákiri àti nínú àwọn gbòngàn-ìkó-ohun-ìṣẹ̀nbáyé-sí, wọn sì ti di kókó ohun tí à n ẹ̀ iwádlí lé lóri àti ohun tí àwọn ọ̀nàpítàn iṣẹ̀-ọ̀nà n wá itumọ̀ sí.

Àpẹ̀rẹ̀ irú èyí ni Ọ̀pón Ifá tó wá ní "Ulmer Museum ULM" àti Igba Ifá tó wá ní "Holly and David Ross" (Drewal et al, 1989: 68&71). Pabanbari ipa tí Ifá ti kó nínú gbígbe Nàìjíríà sàwùjọ̀ àgbááyé ní gbígbe tí àjọ UNESCO gbà á gégé bí ọkan lára èsin àti iṣẹ̀ àwọn èniyàn ilẹ̀ Áfíríkà nítorí pé ó n gbé àṣà lárugẹ̀ tí

yóò sí mú ìdàgbàsókè abánikalẹ́ bá àwùjò. Èyí ló fá á tí àjò UNESCO fi dá ilẹ̀ ẹ̀kọ́ fún kíkòni ní ìmọ́ Ifá silẹ̀ ní ilú Ọ̀yọ́. Àrífáyọ́ tí a rí nǐbí ní pé ògò tí o ro mo fífún ìmọ́ Ifá láàyè àti gbé láàrin òpòlòpò ìmọ́ tó jẹ́ mọ́ یشه̀ làgbááyé kí í یشه̀ ti àwọn Yorùbá nikan, bí kò یشه̀ ti orilẹ̀-èdè Nàìjíríà lápapọ́.

Wàyí o, ẹ́ jẹ́ kí á șàyẹ̀wò ipa lítírẹ̀ṣọ́ Yorùbá nínú ìrìnàjò ogórùn-ún odún orilẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ìmọ́ mọ́-òn-kọ, mọ́-òn-kà ló bí lítírẹ̀ṣọ́ àpilẹ̀kọ́ àmọ́ lítírẹ̀ṣọ́ alohùn ti wà șáájú dide àwọn òyìnbó sí àwùjò wa. Láti ìbèrẹ̀ pẹ̀pẹ̀ ni lítírẹ̀ṣọ́ alohùn lẹ̀kan-ò-jọ̀kan tí ní kópa takuntakun nínú یشه̀lú, ìdájọ́, ètò ààbò, ètò ìbágbẹ̀pọ́ ẹ̀dà, یشه̀sin àti bẹ̀ẹ̀bẹ̀ẹ̀ lọ́ lówùjọ́ Yorùbá. Lóòótò, itàn fi yé ni pé àwọn òyìnbó amúnisin gbiyànjú àti gbógun ti lítírẹ̀ṣọ́ alohùn Yorùbá nǐtorí pé gbogbo یشه̀yà lítírẹ̀ṣọ́ alohùn tó jẹ́ mọ́ یشه̀sin àbáláyé ni wọn rí bí i یشه̀sù, àmọ́, àwọn náà rí i pé bí ó یشه̀ jẹ́ pé láìsí tàgírí, awo kò le hù ní òrọ́ ipolongo یشه̀sin wọn àti lítírẹ̀ṣọ́ jẹ́, ìdí nìyí tí wọn fi bẹ̀rẹ̀ sí ní i یشه̀ àmúlò lítírẹ̀ṣọ́ lẹ̀kan-ò-jọ̀kan láti polongo Ọ̀lòrun wọn. Ohun tó یشه̀ pàtàkì fún àkíyèsí wa ni pé lítírẹ̀ṣọ́ Yorùbá pàápàá lítírẹ̀ṣọ́ alohùn jẹ́ ọ̀kan lára lítírẹ̀ṣọ́ tí àwọn onímọ́ ìjìnlẹ̀ ti یشه̀sẹ̀ le lórí yanturu ní orilẹ̀-èdè Nàìjíríà àti ni òkè òkun (Olúpòná, 1993:247). Gbogbo àwọn یشه̀yí ló sí ní fi Nàìjíríà sí ààyè tó dára lówùjọ́ àgbááyé.

Bí èyìn adípèlẹ̀ ni ọ̀rọ́ ipa tí lítírẹ̀ṣọ́ kó nínú ìrìnàjò ogórùn-ún odún Nàìjíríà jẹ́. Nínú یشه̀yí, a ó gbiyànjú láti menuba díẹ̀ lára ipa lítírẹ̀ṣọ́. Akitíyan Ọ̀gúndé, Kólá Ọ̀gúnmólá àti Dúró Ládiipọ́ gẹ́gẹ́ bí àwọn așájú eléré-oníse ni a ó yẹ̀wò. Ààrò mę̀ta tí a ó múlò láti șàyẹ̀wò ipa eré oníse Yorùbá nínú ìrìnàjò orilẹ̀-èdè Nàìjíríà ni Hubert Ọ̀gúndé, Kólá Ọ̀gúnmólá àti Dúró Ládiipọ́. Bí a ba wo eré àwọn mę̀tẹ̀tẹ̀ta fínńíńńí, ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn ló ní àfojúsùn یشه̀ tí wọn fẹ́ fi eré wọn jẹ́ fún àwùjọ́ lapapọ́. Hubert Ogunde gẹ́gẹ́ bí ẹ̀rí láti inú ìwádii tí Ẹ̀bun Clark (1981) یشه̀ ni àfojúsùn àti da si ọ̀rọ́ یشه̀lú orilẹ̀-èdè Nàìjíríà àti ohun tó jẹ́ mọ́ ìbáșepọ́ ẹ̀dà, Kólá Ọ̀gúnmólá ni àfojúsùn àti sọ̀rọ́ nipa ìhùwàsi ẹ̀dà àti ìbágbẹ̀pọ́-ẹ̀dà lówùjọ́ nígbà tí ipolongo àșà àti یشه̀ òun itàn ìwásẹ̀ Yorùbá jẹ́ àfojúsùn Dúró Ládiipọ́. Àrífáyọ́ àkọ̀kọ́, tí a rí nínú eré Ọ̀gúndé ni pé ó lo àwon eré rẹ̀ láti șàtakò ìjọ̀ba amúnisin, bẹ̀ẹ̀ náà ló sí lo àwon kan láti fi ẹ̀dà sẹ̀fẹ̀. Àpẹ̀rẹ̀ àwọn eré bẹ̀ẹ̀ ni: “Tiger Empire”. “Strike and Hunger”, “Bread and Bullet”, àti “Yorùbá Ronú” (Eburn Clark, 1981: 295-313)

Ìhà tí àwọn ìjọ̀ba kọ́ sí àwọn eré yíí ló fihàn pé àwọn eré Ọ̀gúndé yíí kó ipa takuntakun nínú itàn Orilẹ̀-èdè yíí. Bí àpẹ̀rẹ̀, ‘Bread and Bullet’ jẹ́ mọ́ یشه̀lẹ̀ tó یشه̀ ní apa Gúúsù Ìlà oòrùn Nàìjíríà, یشه̀gbọ̀n Ọ̀gúndé tíí یشه̀ omọ́ Yorùbá lọ یشه̀ eré náà ni ẹ̀kùn Àrìwà Nàìjíríà, ìjọ̀ba kò sí gba á láàyè láti یشه̀ e (Eburn Clark, 1981: 304). Bákan náà ni ìjọ̀ba Ìwọ̀ oòrùn Nàìjíríà lábẹ̀ àkóso Gómìnà Ládòkè Akíntólá fi òfin de Hubert Ọ̀gúndé léyìn tó یشه̀ eré ‘Yorùbá Ronú’ ní odún 1963. Ìhà tí ìjọ̀ba kọ́ sí àwon eré tí a mę̀nubà lókè yíí fi hàn pé Ọ̀gúndé àti eré rẹ̀ nipa lórí یشه̀lú. Bákan náà tí a bá wo akitíyan Kólá Ọ̀gúnmólá, eré rẹ̀ tí o wa ni ìrántí láti ìgbà ayé rẹ̀ tíí di òní ni ‘Palm wine Drinkard’ Ó tilẹ̀ یشه̀ eré ‘Palm wine Drinkard’ tayọ́ orilẹ̀-èdè Nàìjíríà; ó lọ́ sojú Nàìjíríà pẹ̀lú eré yíí ni

Algiers Festival (Ulli Beier, 1981: 326). Onírúurú eré rẹ̀ bfi 'Love of money' ló sì wá fún kíkọ̀nì ní iwà ọ̀mọ̀lúwàbí.

Akitiyan Dúró Ládiípò lórí eré síṣẹ̀ àti lpolongo àṣà, Itàn, Igbàgbò, àti èrò Yorùbá nàà jẹ́ ohun tí a ní láti mẹnubà nínhìn-ín. Èrí láti ẹnú Yẹmí Ọ̀gúnbiyí tìlẹ̀ fihàn pé ọ̀kan lára àwọn ọ̀ṣeré tí ó gbé orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní Dúró Ládiípò, nítorí pé Igbà márùn-ún-dín-lógún ló sojú orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní ọ̀kè ọ̀kun lára àwọn ibi tí o tí sojú Orílẹ̀-èdè yí ní *Commonwealth Arts Festival* ní Britain ní 1965 àti Berlin Festival (Ọ̀gúndẹ̀jì) 1981:345). Ìmọ̀rírí akitiyan Dúró Ládiípò tí Ijọba ṣe nípa fífún un ní oyè *Member of the Order of Niger* (MON) ló fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ipa kékeré kọ̀ ní eré-oníṣe Yorùbá kó nínú ìrinàjò ọ̀górùn-ún ọ̀dún Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà.

Bí ọ̀kánjùà ṣe n dàgbà tí ọ̀gbọ̀n n rewájú bèẹ̀ ní àwọn oní-fílmù nàà n fi fílmù àgbéléwò wọn dá sí ọ̀rọ̀ iṣẹ̀lú. Bí ó tìlẹ̀ jẹ́ pé púpọ̀ nínú àwọn oní-fílmù àgbéléwò ní kò ṣẹ̀ pònúun ifọ̀n iṣẹ̀lú lójú, a kò ṣàlrí ẹ̀tahóro tó fi fílmù wọn ṣe isẹ̀ lámèétọ̀ lórí iwà àìtọ̀ àti iwà Ibàjẹ̀ tó n wáyé lẹ́wọ̀ àwọn olóṣèlú Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Apeṣere irú fílmù bèẹ̀ ní Àṣírí Gómìnà; nínú fílmù yí, bí àwọn olóṣèlú ṣe n fi èniyàn ṣètùtù torí pé wọn fẹ́ dórí àlèèfà típátípa ló wà níbẹ̀. Apeṣere miiran ní *Pastors on Strike* tí Oore-Ọ̀fẹ́ Williams kọ̀, nínú fílmù yí, onírúurú ètẹ̀ tí àwọn olóṣèlú n pa kí wọn tó dórí àlèèfà àti iwà Ibàjẹ̀ àti iwà bíbàaná owó ilú tó kún ọ̀wọ̀ olóṣèlú ní fílmù nàà dá lé. Ọ̀kan lára fílmù tó tìlẹ̀ ṣọ̀ ní pátò nípa olórí Ijọba tó n rẹ̀ ará ilú jẹ́ ní fílmù tí Adéwùsì kọ̀ tí o pe àkórí rẹ̀ ní 'Bàbàngídá Must Go' (Haynes 2003: 77-87). Haynes ṣọ̀ ní pátò pé Ijọba ológun Ibrahim Bàdámọ̀sì Bàbàngídá àti Sanni Abacha tí ó fagilé èsì idibò Ọ̀jọ̀ Kejílá, Oṣù Kẹfà ní ọ̀dún 1993 ní fílmù yí n bu ẹnú àtẹ̀ lù. Nínú fílmù tí Gbéngá Adéwùsì kọ̀, tí àkórí rẹ̀ n jẹ́ "Bàbàngídá Must Go", kò sẹ̀nu po láti jẹ́ kí a mọ̀ olúfaragbà ẹ̀fẹ̀ àti èébú tó n ṣe.

Àwọn akéwì Yorùbá nàà kò ṣàì kópa nínú lilo ewì wọn láti dá sí jìjà fún ẹ̀tọ̀ ọ̀mọ̀niyàn láwùjọ̀ Nàìjíríà. Gégé bí eré-oníṣe kò sí ohùn tí àwọn akéwì Yorùbá kò lè kọ̀ ewì wọn lé lórí. Láti Ibèrẹ̀ pèpẹ̀ ní ewì alohùn tí jẹ́ ohun èlò fún fífí èrò ojú àmúwayé ẹnì lélé. Ewì alohùn nígbà miiran lè jẹ́ ohun èlò fún síṣẹ̀gbè fún àwọn ajunilọ̀ (Àlàbá, 1991: 123-140). Igbà miiran sì wà tí àwọn mẹ̀kúnnù lè lo ewì láti ja Ijagbara kúrò nínú Irẹ̀jẹ̀ àwọn ajunilọ̀. Ohun tí ó jẹ́ wá lógún nínú isẹ̀ yí ní bí àwọn akéwì tí máa n lo ewì wọn láti tàbùkù iwà Irẹ̀jẹ̀ tó kún ọ̀wọ̀ àwọn ajunilọ̀ láwùjọ̀. Àwọn akéwì tí a ó sì fi ewì wọn ṣàpèrẹ̀ ní Sóbò Aróbíodu, Àtàrí Àjànàkú, Dúró Adélẹ̀kè, Lánrẹwájú Adépòjù, Kúnlé Ológundúdu àti Olúyẹ̀mìsì Adébòwálé.

Sóbò Aróbíodu tí a mọ̀ bí ẹnì mọ̀ owó gbìyànjú nínú ewì rẹ̀ láti tàbùkù bí àwọn Ijọba amúnisín ṣe n rẹ̀ àwọn èniyàn ilú Ègbá je nígbà ayé rẹ̀. Èrò Sóbò nínú ewì rẹ̀ nàà fídí èrò pé owó àti ètò ọ̀rọ̀-ajé ló mú àwọn ọ̀yìnbó pabùdò tí wá ní ilẹ̀ Nàìjíríà múlẹ̀. Nínú ewì rẹ̀ tó kọ̀ ní ọ̀dún 1929, ó ní:

Òyìnbó kò wá wun méjì ju owó kiri
 Bágbè kan bá tí ní kòkó lóko a òmùlẹ̀
 Bórìṣà kan bá fẹ́ dí wọn lónà àti tọwọ̀bẹnu
 A lù dàwọ̀ (Ọlátúnjì 1982:47).

Nínú ewì rẹ̀ miiran tó kọ ní ọdún 1917, ó tún bu ẹnu àtẹ̀ lu ewì àwọn òyìnbó amúnisin. Ó ní:

Mo mo yejú àwọn yí níláárí nín'Òyìnbó funfun
 Òyìnbó yí n' bá wọn wàásù kiri, tiwọn sọ̀nà ọ̀tòḂ dẹ̀ bi mi lebi ipótíṣe?
 Òyìnbó kan kò nyé wábẹ̀ mi lógèdẹ̀
 Líbi mo gbé n' roko lónà l'badàn
 Kéhindé Atánbati fèdè Òyìnbó pẹgbèrùn owe
 Ọpa! boyun ọ̀gèdẹ̀ nù (Ọlátúnjì 1982:47- 48).

Pabanbari rírẹ̀ tí àwọn Òyìnbó n' rẹ̀ àwọn ọmọ Nàìjíríà jẹ̀ yíí tílẹ̀ múmú láyà
 Šóbò nígbà tí ó tún wọye pé àwọn èniyàn dúdú ló n' forí lakú tí wọn n' lọ fẹ́mí
 wọn wéwu látí jà fún àwọn Òyìnbó nígbà ogún àgbáyé àkókó. Ó ní:

Ènyin kiriyó Èkó, ẹ̀ kò gb'òrọ̀ mi ná?
 Iwun ojú enia dúdú nri li sáá yi ju togun l'dàhòmí!
 Dèdè enia dúdú ndáwo tọ̀ Sọ̀jà libi nwọn n' jagun
 A ko kuku mọ̀'wọ̀ lẹ̀ ipi nwọn tí ṣe bẹ̀rẹ̀ ọ̀tẹ̀ (Ọlátúnjì, 1982:49).

Orin àrùngbè tí Šóbò Aróbíodu gbé ewì rẹ̀ lé kò lè rí kó má wí í; ìdì réè tí kò
 fi yani lẹnu pé ọ̀rọ̀ iṣẹ̀lú sáá rẹ̀ tí ó jẹ̀ ara lrinàjò ọ̀gọ̀rùn-ún ọdún Orílẹ̀-èdè
 Nàìjíríà ṣe jẹyọ̀ nínú ewì rẹ̀.

Àtárí Àjànàkú àti Dúró Adélékè náá fi ewì wọn sọ̀rọ̀ repẹ̀tẹ̀ lórí iṣẹ̀lú Orílẹ̀-
 èdè Nàìjíríà. Nínú ewì Àjanàkú tó pé ni Àwòrán l'gbà, "Ebi" ni àkókó, "Ayo"
 ni èkejì, "Ọ̀pá l'bon" ni ikẹta; nínú ewì mètẹ̀tẹ̀ta ló tí ṣàfihàn bí ijoba ológun
 l'gbà náá tó n' bàaná owó ilú, tí wọn n' rẹ̀ mẹ̀kúnnù jẹ:

Rọ̀pọ̀tọ̀ idí lọ ló̀tọ̀
 Gèlètè àyà lọ̀ ló̀tọ̀
 Èrẹ̀kẹ̀ bọ̀bọ̀bọ̀
 bí òwú fúú-bẹ̀-pẹ̀...
 Ìyàwọ̀ ọ̀gààá!!!
 Nílúú tí kò sóúnjẹ̀
 Tẹ̀ ẹ̀ péyàn mú
 Ẹ̀ má purọ̀ tán wá jẹ̀ mọ̀
 Epo ara mẹ̀kúnnù
 Omi ara opó
 Mùndùn múdùn mọ̀rukàn
 Lẹ̀ n' fún gbẹ̀

Tẹ ẹ ní fà mu

Tòmọ ijọ fi rù hanngogo

Táàfáà rẹ̀pẹ̀tẹ̀ (Àjànàkú, 1998: 6-7).

Àwọn olórí ijọba ni àlùfáà tí n̄ sanra, tí àwọn tí wọn n̄ ṣẹjọba lé lórí jẹ ọmọ ijọ tó n̄ rù hanngogo. Èyí tùmọ sí pé ọrọ-ajé tó yẹ kó jẹ àjẹmónú fún gbogbo àwọn ará ilú; àlùfáà àti iyàwó wọn nikan ló n̄ jẹ ẹ. Ìdí niyí tí Àjànàkú fi fi èpè àti èébú lé orí àwọn olórí ijọba nínú “Ọ̀pá Ọ̀bọ̀n” (7- 8).

Ojú àmúwayé Àjànàkú tí fi hàn pé ó lòdì sí irẹjẹ ní gbogbo ọ̀nà. Bákan náà, ni ọmọ ẹ se sorí nínú ewi Dúró Adélékè (1997) tí ó pè ní “Sáágo n̄ Búgò,” “Oníkàn yíi Rọra,” àti “Ọgo ni Àbófò ni?” Àwọn ewi mètẹ̀tẹ̀ta ni akéwì yíi ló láti sọ èrò rẹ̀ lórí itàn iṣelú Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Nínú “Sáágo n̄ Búgò,” akéwì sọ̀tàn bí àwọn ijọba ológun ẹ fipá gba ijọba lówó àwọn ijọba olóṣelú ní ilẹ̀ Nàìjíríà, ṣùgbọ̀n tí iwà àti iṣe àwọn méjèèjì kò yàtọ̀ (Adélékè, 1997: 24-26, 46-52). “Oníkàn yíi Rọra” ní tírẹ̀ ni Adélékè fi ṣaláyé kíkún lórí itàn bí Lord Lugard ẹ da Eekùn àríwá àti guúsù papọ̀ ní ọdún 1914; àbáyọ̀rì èyí sì ni irẹjẹ tó n̄ wáyé láàrin àwọn èyà mètẹ̀tẹ̀ta tí a sọ pọ̀ di Nàìjíríà. Akéwì yíi kò sàifì ojú àmúwayé rẹ̀ hàn nígba tó ní ogún eleyámèyà ni ọ̀rọ̀ ìdàpọ̀ yíi bí silẹ̀:

Akú ọ níí fẹ

Kedú kò níí gbà

Ajá kan ọ fẹ̀ ṣatókùn ẹkùn mọ

Akú àti Kedú ọ joyè abésin káwọ mọ

Ọ̀fọ̀n-ọ̀n tí tọ̀ ọ̀ gbẹ̀giri

Kéḗkọ̀ kékọ̀ ẹ̀ lówó

Kí kóówá gba sarè e baba ẹ̀ lọ

Ọ̀ràn-an-yàn kọ̀ lasepọ̀ (Adélékè, 1997: 26).

Lójú akéwì yíi n̄nkan tí yóò ẹ gbogbo èyà lánfaani ni pé kí oníkálukú wọn dá dúró; a lè rò pé ìdí tí akéwì fi sọ bẹ̀ẹ̀ ni pé àṣà àti iṣe kóówá wọn yàtọ̀, bóyá èyí ló fa àìgbọ̀ra-ẹ̀ni-yé. Ológundúdú àti Adépòjù ní tíwọn máa n̄ kéwì lórí afẹ̀fẹ̀ ni. Ní ọ̀pọ̀ ìgbà, ọ̀jò rọ̀ sùsù dá wáí ni ọ̀rọ̀ ewi wọn. Wọn máa n̄ ta àwọn èniyàn àwùjọ̀ lólobó lórí igbésẹ̀ tí ijọba n̄ gbé; kò sí ọ̀wọ̀jà ibi tí ewi wọn kí í dé. Bí wọn ẹ n̄ mẹnubá akitíyan ijọba nípa ètò ẹ̀kọ̀, bẹ̀ẹ̀ náà ni wọn n̄ mẹnubá bíebi tí n̄ pa ará ilú tó. Ewi Adépòjù tó pè ní ‘Ìlú le’ àti tí Ológundúdú tí ó pè ní “Circumstances President’ ni wọn tí jẹ̀ kí a mọ̀ pé iyà gidi n̄ jẹ̀ ará ilú:

Awọn Jaguda oga ni

Wọn gbimọ̀ pọ̀

Wọn pínwó mówó

Wọn ẹ náírà lófò dé góngó

Wọn kó kálukú dà sínú iṣẹ̀ (Lánírewájú Adepoju: “Ìlú Le”).

È lo bèèrè iye tí wọn n ta ìrẹ̀ṣì
 Àti gaàrí lówólówó
 È lo sílé aláṣọ
 È lo bèèrè iye tí wọn n ta pure water
 Lásìkò yíí
 È lo woye tóní mọtò n gbà (Kúnlé Ológundúú: "Circumstances
 President").

Bí a bá wo àpẹ̀rẹ̀ òkè yíí, a òò rí i pé àwọn ohun kò-ṣèé-mani tó yẹ kí ó wá fún m̀túm̀wà ni kò lè tẹ̀ wọn lówó nítorí pé àwọn ìjọba tí bààná owó ilú. Láídèèná pẹnu, ó hàn gbangba pé àfójúsùn àwọn akéwì yíí ni pé kí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà tẹ̀sítwájú, kí wọn sì ní ìdàgbàsókè abánìkalé.

Ibèèrè tí yóò wá máa jà lókàn wá ni pé nǹjé gbogbo gbàjarè tí àwọn akéwì n ke yíí dé etí ìjọba? Bẹ̀ni. Lílé tí àwọn ìjọba máa n lé wọn kiri láti fi òfin dè wọn, tàbí láti tí wọn mólé fihàn pé igbe wọn n dé etí wọn. Bí àpẹ̀rẹ̀, Ọ̀jògbón Adédòtun Ọ̀gúndèjì ni ó sọ ara rẹ̀ di Àtárí Àjànàkú, nítorí pé àrokò tó fi ewi rẹ̀ pa fún aráyé lágbára tí ó sì fẹ̀ fa ìbínú ìjọba ló ẹ̀ yí orúkọ padà. Lánrewájú Adépòjú náà tí di ẹnì tí ìjọba ológun gbé jù sí àtimólé nígbà kan rí nítorí pé ó jà fún ẹ̀tọ̀ ọ̀mọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ológundúú náà sì fi ìdí rẹ̀ m̀lẹ̀ pé ìjọba kò fi ojùure wo òun torí pé ó n jà fún ẹ̀tọ̀ ọ̀mọ̀niyàn. Ó ní:

Ìgbà tí mo ké, ké, ké
 Tí mo yán yán yán
 Tí mo pariwo pariwo
 Kàkà kí ìjọba ó gbógbe ara ilú
 Ẹ̀ ni wọn n fíkú lémi kiri ni Nàìjíríà
 Kín ni mo gbà lówó ìjọba
 N ò pamọ̀ wọn jẹ
 Ọ̀dodo ọ̀rọ̀ ló n bí wọn nínú (Ológundúú: "Circumstances
 President").

Lílé tí ìjọba n fi ikú lé akéwì kiri tí fihàn pé ọ̀rọ̀ àwọn akéwì n kó ipa takun-takun nínú Ìrìnàjò Nàìjíríà. Bákan náà ni a rí i pé ọ̀kan làra ariwo Ológundúú lórí ipadé àpèrò gbogboogbò táwọn aṣọjú elékùn-jẹkùn yóò dá sí tí di ohun tí ó wá sí mímu ẹ̀ nígbà ìjọba Goodluck Jonathan.

Iṣẹ̀ Ọ̀gúnṣínà (1992, 2006) àti Iṣòlá (1998) lórí ìtàn-àrosọ̀ Yorùbá tí tú tì-fun-tẹ̀dò ipa tí ìtàn-àrosọ̀ kó nínú Ìrìnàjò ọ̀gọ̀rùn-ún ọ̀dún Nàìjíríà. Àwùjọ̀ Èkó àti idojú-àṣà Yorùbá bolé ló bí ìtàn-àrosọ̀ àkókó; iyẹn, Ìtàn *Èmi Ẹ̀gilólá Ẹ̀lẹ̀yinjú Ẹ̀gẹ̀ Ẹ̀lẹ̀gbèrùn Ọ̀kọ̀ Láyé* ní ọ̀dún 1930 (Ọ̀gúnṣínà, 2006: 48-50). Ipa ri-biribi ni ìtàn yíí ko nínú pípologo ìwà ọ̀mọ̀luwabi àti bíbu ẹ̀nu àtẹ̀ lu ìwà kòtò tí o kun ọ̀wọ̀ àwọn ọ̀dọ̀bínrín lówùjọ̀. Ipa tí ìtàn-àrosọ̀ lè kó nínú ìdàgbàsókè tìlẹ̀ hàn de nínú ọ̀wọ̀ tí àwọn ìjọba Ọ̀yinbó amúnisín àti àwọn ajih̀nrere fi mú

títẹ̀ iwé itàn-àròṣọ̀ jáde. Bí àpẹ̀rẹ̀, itàn-àròṣọ̀ Fágúnwà tí ó kọ̀kọ̀ kọ̀ Ọ̀gbójú Ọ̀dẹ̀ nínú *Igbó Irúnmalẹ̀* jẹ́ ọ̀kan lára àbọ̀ idije tí àwọn Ọ̀yínbó aǵhlinrere ẹ̀ se ní oḁún 1938 (Ọ̀gúnṣínà, 1992).

Itàn-àròṣọ̀ Fágúnwà máraàrún ni ó jẹ́ ilú mọ̀-ọ̀n-ká káákiri àgbáyé. Máraàrún ni wọn sì ti túmọ̀ sí èdè Gẹ̀ẹ̀ṣì àti èdè Faransé. Èyí túmọ̀ sí pé itàn-àròṣọ̀ Yorùbá kò gbéyìn láàrin litírẹ̀ṣọ̀ àgbááyé, bẹ́ẹ̀ náà ni pé àwọn iwé itàn-àròṣọ̀ Yorùbá ló tí di ohun tí àwọn onímọ̀ lǵinlẹ̀ ni Nàìjíríà àti ní òkè òkun n ẹ̀ se iṣẹ̀ lámèétọ̀ lé lórí, tó sí jẹ́ ọ̀nà àtijẹ́ fún wọn; àpẹ̀rẹ̀ irú iṣẹ̀ bẹ́ẹ̀ ni Karin Barber (2012) *Print Culture and The first Yorùbá Novel*. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ iṣẹ̀ ni ó tí wà lórí Fágúnwà. Ní oḁún 2013 ni àwọn ẹgbẹ̀ kan tí wọn pé ara wọn ni *Fágúnwà Study Group* ẹ̀ àpèrò ní irántí àádọ̀ta oḁún tí Fágúnwà papòdà. Bákan náà ẹgbẹ̀ onímọ̀-èdè Yorùbá ti ilẹ̀ Nàìjíríà náà ẹ̀ àpèrò ní irántí Olóyẹ̀ D.O. Fágúnwà ní oḁún 2013, àbájáde àpèrò náà ni Olúyẹ̀mísí Adébòwálé, Dúró Adelékè àti Àrinpé Adéjùmọ̀ (2016) *Ọ̀tun Ìmọ̀ Nínú Itàn-Àròṣọ̀ D.O. Fágúnwà*. Yàtọ̀ sí itàn-àròṣọ̀ Fágúnwà àti I.B. Thomas, ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ònkọ̀wé itàn-àròṣọ̀ ló ti didelẹ̀, púpọ̀ nínú àkòrì iṣẹ̀ wọn ló jẹ́ mọ̀ bí ìdàgbàsókè abánikalẹ̀ yóò ẹ̀ bá Nàìjíríà lápapọ̀.

Àgbáloḁbábọ̀

Nínú àlàyé tí a ẹ̀ lòkè yí, ó tí hánde gbangba pé láti ìbẹ̀rẹ̀ Ìrinàjò ọ̀gọ̀rún-ún oḁún orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ni èdè, àṣà, àti litírẹ̀ṣọ̀ tí n kó ipa pàtàkì. Ìbẹ̀rẹ̀ tí yóò wá sí ni lọ̀kàn ni pé nǵẹ̀ wọn sì n kó ipa pàtàkì yí lóde òní? Ìdáhùn sí ìbẹ̀rẹ̀ yí ni Bẹ̀ni. Títí di àkókò tí à n sọ̀rọ̀ rẹ̀ yí, àwọn olóṣẹ̀lú sí máa n sàmúlò àṣà àti èdè wọn nínú kíkọ̀ ara ọ̀ gẹ́gẹ̀ bí ẹgbẹ̀ olóṣẹ̀lú. Lóòdótọ̀, APC tí ó n ẹ̀jọ̀ba orílẹ̀-èdè Nàìjíríà báylí jẹ́ àgbárijọ̀ àwọn ẹ̀yà ẹ̀kún àriwà, gúúsú àti ìwọ̀ oòrún Nàìjíríà, síbẹ̀ kò sí bí a ẹ̀ se le ẹ̀ ebòlò tí kò ní i run igbẹ̀. Rògbòriyẹ̀ tó wáyé lórí àwọn tí yóò jẹ́ alága ilẹ̀ igbimọ̀ aṣòfin àpapọ̀ fihàn pé ipa àṣà kò ẹ̀ é parun. Bákan náà ni a tún sàkiyẹ̀sí pe àṣà Yorùbá kò dúró sí ojú kan. Ìyípadà máa n dé bá àṣà ni nitorí pé bí àṣà tí n fi ara kan àṣà mǵíràn náà ni ó n kan tí Yorùbá.

Ibi tí èyí tí fara hánde dáadàa ni orin igbàlódé tí àwọn ònkọ̀rin n kọ̀ báylí. Àimoye orin tí à n pe ni 'pop music' ló dá lé orí orin ìbilẹ̀ àti itàn àlọ̀. Àwọn olórin jùjú, fújì, àpàlà, àti ihinrerẹ̀ kò gbéyìn nínú siṣẹ̀ àmúlò ihun, ìwọ̀hun àti kókó inú litírẹ̀ṣọ̀ alohùn lọ̀kan-ò-jọ̀kan. Irúfẹ̀ àwọn ònkọ̀rin bẹ́ẹ̀ ni Davido, D. Banj, 9ce, 2Face, Beautiful Nubia, Tọ̀pẹ̀ Alabi, Ọ̀sola Allyson, Bùkólá Akinadé (Senwele Jesús) àti bẹ̀bẹ̀lẹ̀. Àwọn orin tí wọn n kọ̀ yí n rin káákiri àgbááyé ni. Bí wọn sì tí n kọ̀rin ká yí ni wọn n mú ìdàgbàsókè bá ètò ọ̀rọ̀ ajé orílẹ̀-èdè. Bákan náà ni a tún ní àwọn akéwì alohùn òde òní tí wọn n ẹ̀ se àmúlò ewì Yorùbá lónà àrà, tí wọn n yí i padà nípa pípàsà láró láti bá òde òní mu, bí àpẹ̀rẹ̀, Ajóbíewé, Adéolá Fálẹ̀yẹ̀, àti bẹ̀bẹ̀lẹ̀ lọ̀.

Bákan náà ni àwọn onífílmù náà n gbìyànjú nínú síṣẹ̀ àmúlò àṣà Yorùbá nínú fílmù wọn. Àtíránmú gáangan Nollywood kò sèyìn èékáná àwọn ònṣèrè Yorùbá lókan-ò-jòkan. Ní pàtó, bí a bá wo itàn Nàìjíríà tó jẹ̀ mọ̀ amúlúúdùn, idárayá àti igbafẹ̀. Ìbèèrè mìíràn tí a tún le bi ara wa ni pé: èdè Yorùbá tí kó ipa sèyìn, níbo ni èdè Yorùbá yìí wà nísinyíí? Ó hánḡ pé èdè, àṣà àti iṣẹ̀ Yorùbá si n ko ipa takuntakun. Bi àpẹ̀rẹ̀ èdè Yorùbá je ọ̀kan lára èdè tí a fi kọ̀ ofin orilẹ̀-èdè Nàìjíríà silẹ̀. Yàtò sí èyí, àlmoýe Yunifásítí ni ilẹ̀ Amẹ̀ríkà àti ilẹ̀ Yúróòpù ni wọn tí n kọ̀ èdè Yorùbá. Nibi tí ó múmú láyá wọn dé, àwọn akẹ̀kọ̀ Yorùbá àti àwọn tó nífẹ̀ láti kọ̀ èdè Yorùbá a máa wá síbi iṣẹ̀ fún kíkọ̀ èdè Yorùbá (Yorùbá Language Centre) ni Yunifásítí Ìbàdàn láti wá ṣe ifaramólé àti idántọ̀ lẹ̀nu èdè àti ìmọ̀ tí wọn tí ni.

Bí èdè àti àṣà Yorùbá ṣe wá gbayi tó yìí, a sì rí àwọn ipènjà tí wọn n kojú láti ọ̀dọ̀ ijọba àti ara ilú; èyí tó n fẹ̀ àmójútó. Diẹ̀ lára ipènjà yìí ni ihà tí ijọba àti ilẹ̀ iṣẹ̀ tó n mójútó ètò èkọ̀ àti kọ̀ríkúlómù kọ̀ sí èdè náà, Yorùbá tí di wọ̀fún fún àwọn akẹ̀kọ̀ báylí. Kò pọ̀n dandan mọ̀ bíi tí àtíjọ̀, Faranse àti Chinese ni wọn n gbèrú bí èdè àyànṣe. Bẹ̀ẹ̀ ó yẹ̀ kí á kẹ̀kọ̀ lára orilẹ̀-èdè bíi Germany, China, Japan, Portuguese àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. Ọ̀rọ̀ yìí n fẹ̀ àmójútó kí á wá nńkan ṣe sí i. Bákan náà ni a tún sàkíyèsí pé àṣà Yorùbá tí n paradá nínú àwọn fílmù àgbéléwò wa gbogbo. Ìpàrokò tí àwọn tí wọn n fi fílmù ṣe nígbà mìíràn kò tílẹ̀ ní bá àṣà mu rará. A lérò pé àwọn ọ̀jọ̀gbọ̀n Yorùbá tiṣẹ̀ wọn jẹ̀ mọ̀ fílmù àti sinima niṣe se nibi o. Bóyá wọn á ṣe àpèrò lóri bí a ṣe n gbé àṣà kalẹ̀ lónà tí yóò fi ta àṣà wa bí ó tí rí ni nítorí pé ó dájú pé bí Dúró Ládiipò ṣe gbé ọ̀gidi àṣà kalẹ̀ nínú *Ọba Kòso* ló ṣọ̀ iṣẹ̀ rẹ̀ yìí di eré tí n lọ̀ káàkiri àgbááyé.

A tún rí i pé àwọn ònńkọ̀wé lítírésọ̀ lókan-ò-jòkan bí i eré oníṣe, ewi, itàn-àròsọ̀ olọ̀rọ̀ geeré àti ònńkọ̀rin n ló lítírésọ̀ gégé bí ohun èlò láti tún àwùjọ̀ wa ṣe, fún Ìjàjàgbara, fún idárayá, àti ifinifẹ̀fẹ̀, Ìmútànwásírántí, pàápàá jùlọ̀ gégé bí ohun èlò fún fifá èrò àmúwáyé tí àwọn arẹ̀nìjẹ̀ olòṣèlú àti tí àwọn ara ilú lélẹ̀. Ìbèèrè tí wá n rú lókan ẹnì báylí ni pé: nńjẹ̀ àwọn oníṣe aláwòmọ̀ lítírésọ̀ lóde òní n kọ̀ iṣẹ̀ tí yóò nípa bí i tàtíjọ̀ mọ̀? Nńjẹ̀ kí i ṣe aájọ̀ ajé ni gbogbo wọn n lé kiri báylí? Iṣẹ̀ ọ̀nà aláwòmọ̀ lítírésọ̀ kò wá fún àti jẹ̀ lásán. A gbọ̀dọ̀ kẹ̀kọ̀ lára àwọn aṣáájú bí i Hubert Ọ̀gúńdẹ̀, I.B Thomas, Akínwúmí Ìṣọ̀lá, Ọ̀ládẹ̀jọ̀ Ọ̀kẹ̀dìjì, T.A.A Ládélé àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ̀ tí wọn n kọ̀ iṣẹ̀ ọ̀nà wọn láti mú àyípada rere bá àwùjọ̀.

Ó hán gbangba wí pé èdè àti àṣà Yorùbá jẹ̀ èdè tí à n múlò fún okoòwò lórisíríṣí àti nínú ìmọ̀ ẹ̀rọ̀, ètò ọ̀rọ̀ ajé àti ìmọ̀ sáyẹ̀nṣi. Ó yẹ̀ kí ó yẹ̀ wa pé kíńkín ni a ṣeṣe fi èdè Yorùbá ṣe báylí. Ọ̀pọ̀ ló kù tí a tún le fi èdè Yorùbá ṣe. Fún àpẹ̀rẹ̀, àwọn tewétegbò wa ló yẹ̀ kí á ti mú wọ̀ ilàna ọ̀de òní bí àwọn àṣà yòókù lágbaáyé ṣe n ṣe. Èka ìmọ̀ ipòògùn ni Yunifásítí Ìbàdàn ti fi orógbó ṣe oríṣíríṣí òògùn a-fára-lókun. Orógbó kò kúkú seé jẹ̀ fún àwọn ọ̀mọ̀ ọ̀de òní, ṣùgbọ̀n ó ṣe è lò bí òògùn oníkóro. Nńjẹ̀ àsíkò kò ti wá tó pé kí á ṣe iwádíí àwọn iṣẹ̀ oríṣíríṣí tí a tún le fi èdè àti àṣà ṣe sí i kí ìmọ̀ ba à tún kún lóri wọn.

Lọ̀wọ̀lọ̀wọ̀ yìí, Yunifásitì Ifẹ̀ ti ẹ̀ nńkan tí a mọ̀ sí "Speech to test Synthesis;" èyí tùmọ̀ sí pé bí a bá ẹ̀ ń sọ̀rọ̀ ni ẹ̀rọ̀ Kọ̀mpùtá yòò máa tẹ̀ẹ̀ pẹ̀lú àmì. Bákan náà ni Yunifásitì Ìbàdàn tí ń ẹ̀ iwádílí bí ẹ̀rọ̀ kọ̀mpùtá yòò ẹ̀ má a ka èdè Yorùbá. Bákan náà ni a rí i pé tewé tegbò Yorùbá ti kùrò níbi tí a fí sí o. A ti mú àwọn tewé tegbò wọ̀ ilàna ọ̀de ọ̀nì bí àwọn àṣà yòókù lágbàáyé. Wàylí ọ̀, nǹjé àsikò kò wá tó pé kí a tún ẹ̀ iwádílí lóríṣíríṣi lórí ọ̀nà tí èdè, àṣà àti litírẹ̀ṣọ̀ Yorùbá yòò tún gbà kọ̀pa ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti ní àgbáyé? Nítorí pé iran Yorùbá ọ̀un èdè, àṣà àti litírẹ̀ṣọ̀ rẹ̀ kò figbà kan jẹ̀ àtẹ̀mẹ̀rẹ̀, kò sì ní di àtẹ̀mẹ̀rẹ̀ láéláé.

Àwọn Iwé Itọ́kasí

- Adélékè, Dúró. (1997). *Aṣọ̀ Igbà*. Abẹ̀òkúta: Visual Resources Publishers.
- Adẹ̀pọ̀jù, Láńrewájù. (Not Dated). *Ilú Le ! Ewi Hit Hot 12*. Ibàdàn. LANRAD Record Limited Production, Ring road, Ibàdàn.
- Adéríbigbé, Moróunmúbò. (2013). "Cultural Identity and Hybridity In Selected Yorùbá Written Plays." An unpublished Ph.D Thesis, University of Ibàdàn.
- Adétúnjí, Janet (2005). "Àyẹ̀wò Àrokò Ara Iṣẹ̀ Ọ̀nà Igbá Fínfin." B.A Project, Department of Linguistics and African Languages, University of Ibàdàn.
- Adeoye C.L. (1979). *Asa ati Ise Yoruba*. Ibadan: University Press Limited.
- Agbaje, Adigun (1989). "Mass Media and the Shaping of Federal Characters, A content Analysis of Four Decades of Nigerian Newspapers (1950–1984)" nínú P.P. Ekeh and E.E. Osaghae, *Federal Character and Federalism in Nigeria*. Heinemann Educational Books (Nig.) Limited, Pp 98–127.
- Akintonde, M.A. and Ron Kalilu, R.O. (2013). "Emergence and Development of Outdoor Sculpture in Southwestern Nigerian" *Journal of Arts and Humanities*, Vol 2, No. 5. Pp 88–103.
- Àlábá, Gbóyèga. (1991). "Ọ̀npeni ní Ọ̀lálá: Àṣà Àwọn Alágbé 'Gé-gé Bí Agbè-fájumo." Nínú Ọ̀lálá Adébàjò ed. *Seminar ní Irántí J.S.A. Odùjúnrin*. Àgọ̀-Ìwọ̀yè: Department of Nigerian Languages and literature, Ọ̀gùn State University.
- Albert, Isaac Olawale (2007). "The Yorùbá and the National Question." Nínú Eghosa, E. Osaghae and Eberè Onwudiwe (eds.), *The Management of The National Question in Nigeria*. Okada: Igbinedon University press. Pp 242–267.
- Anene, K. (2006). "Social Change and Nigeria Heritage." Nínú Anikpo, M.O.C. and
- Atemie, J.D. (ed) *Nigerian Socio-cultural Heritage*. Port-Harcourt: Amethyst & Coleagues Publishers. pp 139–152.

- Arohunmolase Oyewale (1987). *Agbeyewo Idagbasoke: Ede Ati Akoto Yoruba Lati Odun 1800 si 1985*. Ibadan: Onibonjo Press and Book Industries.
- Asiwaju, A.I. (1980). "The Western Princes under Colonial Rule." Nínú Obaro Ikime (ed) *Groundwork of Nigeria History*. Ibadan: HEBN Publishers PLC. pp 429–446.
- Atanda J.Adebowale (1996). "The Yorùbá People: Their Origin, Culture and Civilization." Nínú Olatunde Olatunji (ed) *The Yorùbá History, Culture and Language*. Ibadan: J. F. Odunjo Memorial Lecturers organising committee. Pp 3–36.
- Atari Ajanaku (2001). *Orin Ewuro*. Ibadan: Ibadan Cultural Studies Group.
- Awoboluyi, Oladele (2010). *Linguistics and Nation Building*. Ibadan: D.B. Martoy Books.
- Barber Karin (2012). *Print Culture and the First Yorùbá Novel*. Leiden: BRILL
- Beier Ulli (1981). "E.K. Ogunmola: A personal Memoir." Nínú Yemi Ogunbiyi (ed) *Drama And Theatre in Nigeria: A Critical Source Book*. Lagos: Nigerian Magazine pp 321–332.
- Biobaku, S.O. (2002). "Repository of the People's Cultural Heritage: The Yoruba Example." Nínú Bashir Ikara (ed) Op cite pp 76–80.
- Brannigan, John (1999). "Introduction: History, Power and Politics in the Literary Artifact." Nínú Juhan Wolfreys (ed) *Literary Theories. A Reader and Guide*. New York: New York University Press. pp 412–425.
- Clark, Ebun (1981). "Ogunde Theatre: The rise of Contemporary professional theatre in Nigeria." Nínú Yemi Ogunbiyi (ed) *Drama and Theatre in Nigeria. A Critical Source Book*. Lagos: Nigerian Magazine. pp 295–320.
- Drewa, H.J. Pemberton W.J and Abiodun Rowland (1989) "Yorùbá: Nine Centuries of African Art and Thought" *African Arts*, Vol. 23, No 1 pp 68–77, 104.
- Ekeh, P. Peter (2007). "Nigerian Political History and the Foundations of Nigerian Federalism." Nínú Eghosa E. Osaghae and Ebere Onwudiwe (Eds). *The Management of The National Question in Nigeria*. Okada: Igbinedon University Press pp 27–39.
- Fadipe N.A. (1970). *The Sociology of The Yoruba*. Ibadan: Ibadan University Press.
- Gavin, R.J. and Oyemakinde, W. (1980). "Economic Development in Nigeria since 1800." Nínú Obaro Ikime (ed). *Groundwork of Nigerian History*. Ibadan: HEBN Publishers PLC. pp 482–517.
- Gbadamosi, T.C.O. and Ade Ajayi J.E. (1980) "Islam and Christianity in Nigeria." Nínú Obaro Ikime (ed). *Groundwork of Nigerian History*. Ibadan: HEBN Publishers PLC. pp 347–366.

- Haynes, Jonathan (2003). "Mobilising Yorùbá Popular Culture: Babangida Must Go", *Africa: Journal of the International African Institute*. Vol. 73, No1, pp 77-87.
- Ilesanmi, T.M. (2004). *Yorùbá Orature and Literature: A Cultural Analysis*. Ile Ife: Obafemi Awolowo University Press.
- Isola, Akinwumi (1998). *The Modern Yorùbá Novel. An analysis of the Writer's Art*. Ibadan: Heinemann Educational Books (Nigerian) PLC
- Isola Akinwumi (2010). *Making Culture Memorable*. Ibadan: DB Martoy Books.
- Meyerowitz Eva L.R. (1943). "Wood-Carving in the Yorùbá Country To-Day", *Africa*, Vol 14, No 2, pp 66-70.
- Odegbola, Ifalere. (2014). *Iwe Mimo Ifa: Esin Akoda Olodumare*. Ibadan: Odegbola Traditional Global services.
- Ogunbiyi, Yemi (1981). "The Popular Theatre: A Tribute to Duro Ladipo." Nínú YemiOgunbiyi (ed) *Drama and Theatre in Nigeria: A Critical Source Book*. Lagos: Nigerian Magazine. pp 333-356.
- Ogunsina, Bisi (1992). *The Development of Yorùbá Novels*. Ilorin: The Gospel Faith Publishers
- Ogunsina Bisi (2006). *Sociology of the Yorùbá Novel: An Introduction*. Ilorin: Integrity Publication.
- Olatunji, Olatunde (1982). *Şobo Arobiodu (Alasaro Oro)*. Ibadan: Heinemann Educational Book (Nigeria) Limited.
- Ologundudu, Kunle (Not Dated). *Circumstances Presidents 2*. OPK International distributors.
- Olupona J. K. (1993). "The Study of Yorùbá Religious Tradition in Historical Perspective" *Numan*, Vol 40, No 3, pp 240-273.
- Olusanya, G.O. (1980). "Constitutional Development 1861-1960." Nínú Obaro Ikime (ed) *Groundwork of Nigerian History*. Ibadan: HEBN Publishers PLC.
- Osofa, S.O. and Fagunwa, A. (1980). "Educational and Social Developments." Nínú Obaro Ikime (ed). *Groundwork of Nigerian History*. Ibadan: HEBN Publishers PLC. Pp 570-600.
- Pemberton 111, John (1981). "Art and Rituals for Yorùbá Sacred Kings." *Art: Institute of Chicago Museum Studies*, Vol. 15, No2, pp 99-111, 174.
- Shahada, A (2010). *The African Culture Complex: Personalities of African culture(s)*. <http://www.africanholocaust.net/africanculture.html> accessed on 29th October, 2012.
- Tamuno, T. M. (1980). "British Colonial Administration in Nigeria." Nínú Obaro Ikime (ed) *Groundwork of Nigerian History*. Ibadan: HEBN Publishers PLCs

